

H A L A Ç Ç A

ORTA İRAN'DA ARKAIK BİR TÜRK DİLİ

GERHARD DOERFER (Göttingen)*

Çeviren : SEMİH TEZCAN

A. Giriş

1940 yılında Halaçça üzerine iki çalışma yayınlanmıştır : V. Minorsky : *The Turkish dialect of the Khalaj*, BSOS (Bulletin of the School of Oriental Studies - University of London) 10 : 2, s. 417-437 ve M. Mogaddem : *Guyeşhâ-ye Vâfs vâ Aşteyân vâ Täfrâş*, İrân-Kudé

* Prof. Gerhand Doerfer'in hayatı ve çalışmaları hakkında şu bilgiyi verebiliriz : G. Doerfer, 8/3/1920 de Almanya'da Königsberg şehrinde dünyaya gelmiştir. Harp yılları ve harp esareti dolayısıyla olgunluk imtihanı gecikmiş, ancak 1949 da Berlin'de "iftihar" derecesiyle olgunluk imtihanını vermiştir.

G. Doerfer, 1949-1951 yıllarında ilk önce Doğu Berlin'in Humboldt Üniversitesinde "Romanistik", "İslâm İlimleri" derslerine devam etmiş, 1952-1954 yıllarında ise Batı Berlin'in Hür Berlin Üniversitesinde "Türkoloji", "Altaistik", "İslâm İlimleri", "İranistik", "Genel Dilbilim ve Felsefe" tahsili yapmış, 1954'te aynı üniversitenin "summa cum laude" (pekiyi) derecesiyle "Dr. phil" ünvanını alarak mezun olmuştur.

G. Doerfer, 1955-1957 yılları arasında Mainz Akademisi yayımlarından olan *Philologiae Turcae Fundamenta* P'in redaksiyonuyla görevlendirilmiştir. 1957-1960 yıllarında Deutsche Forschungsgemeinschaft'ın verdiği bursla "Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen" adlı büyük eserini hazırlamış, bu eserin I. cildi 1963 te, II. cildi 1965 te, III. cildi de 1967 de basılmıştır. IV. cildi ise basılmak üzere dir.

G. Doerfer, 1960 ta Göttingen Üniversitesi'nde Türkoloji sahasında habilitasyon yaparak, 1966'ya kadar Türkoloji ve Altaistik üzerinde dersler vermiş, ilmi çalışmalarına devam etmiştir. 1966 da aynı üniversitede profesörlüğe yükseltilmiş, 1968 yılının ilk altı ayı için Amerika'daki Indiana University tarafından, Bloomington'a misafir profesör olarak çağrılmıştır. G. Doerfer burada Türkoloji ve Altaistik dersleri vermiştir.

Prof. G. Doerfer, 1968'in ilkbaharında Halaçların oturduğu yerlerde tetkikler yapmak üzere talebelerini yollamış ve oradan kıymetli malzeme elde etmişlerdir. 1969 yılının ilkbaharında ise talebelerinden Perviz Radjabi ve Semih Tezcan ile birlikte kendisi de bu araştırmalara katılmış ve daha fazla bilgi edinme imkânları bulmuştur.

11, Tahran 1318 h.ş. گوشیهای وفس و آشتیان (مقدم (مقدم)، محمد (مهد) : گوشیهای وفس و آشتیان (= Iraj Afshar: *Index Iranicus*, I, 1910-1958, Tahran 1961, No. 4027). Yazık ki her iki eser de lâyük oldukları ilgiyi görmemişlerdir. Esas olarak mahallî Farsça şiveler hakkında bilgi veren Mogaddem'in kitabı İran araştırmalarının ana eserlerinden olan Oranskiy'nin *Vvedenie v iranskuyu filologiyu*, Moskova 1960, adlı eserinde bile zikredilmemiştir. (Iranica non leguntur). Gerçi Minorsky'nin makalesi M. Fuad Köprülü'nün İslâm Ansiklopedisine yazdığı Halaç maddesinde, cilt 5, İstanbul 1950, s. 114-116, H. F. Schurmann'ın *The Mongols of Afgahnistan*, 's-Gravenhage 1962, s. 42 ve devamı, s. 415 adlı eserinde ve daha başka yerlerde zikredilmiştir fakat buralarda sadece Minorsky'nin tarihî açıklamaları gözönüne alınmıştır. Minorsky'nin bu makalesi Türkçeye de çevrilmiş ve Türk Dili ve Edebiyatı Dergisinde, cilt IV/1-2, İstanbul 1950, s. 83-106 yayınlanmıştır. Fakat şimdiye kadar bilinmeyen bir Türk dilinin önemli kaynağı olarak ne adı geçen eserlerde ne de Türkoloji ve Altayistik'in ana bibliyografya eserlerinde veya el kitaplarında meselâ J. Benzing : *Einführung in das Studium der Altai-schen Philologie und der Turkologie*, Wiesbaden 1953; R. Loewenthal : *The Turkic languages and literatures of Central Asia*, 's-Gravenhage 1957; *Philologiae Turcicae Fundamenta*, I, Aquis Mattiacis 1959; *Handbuch der Orientalistik*, yayınlayan B. Spuler, 1 : 5 : 1 (Turkologie), Leiden/Köln 1963; Denis Sinor : *Introduction à l'étude de l'Eurasie centrale*, Wiesbaden 1963 adlı eserlerde zikredilmemiştir. Aslında Minorsky'nin gelişigüzel yapılmış kayıtlarından bile Halaççanın bir Azerî şivesi değil, bambaşka bir Türk dili olduğunu gösteren karakteri açıkça ortaya çıkmaktadır. Bu Mogaddem'in kayıtlarıyla çok daha belirli bir hal almaktadır. Fakat dil konusuna geçmeden önce tarih ve coğrafya ile ilgili birkaç noktaya işaret edelim.

Halaçça orta İran'da, Tahran'ın 200 km. kadar güney-batısında Soltânâbâd ile Sâvé (Hâmâdân ile Kôm arası da denebilir) arasındaki Hâlâcestân bölgesinde (başşehri Dâstçerd) konuşulmaktadır. Minorsky'ye göre şu köylerde Halaçça konuşulur : Kondurud, Seft. Sefidâlê, Âhmâdâbâd, Nurâbâd, Hârrâb, Espi, Moşâkyé, Sârârud, Râzâbâd (~Râzâbâd), Hôrâkâbâd (~Hôrâkâbâd) Mâucun, Kârdeyân (~Kârdccân), Mârzinu, Nâdrâbâd, Hôrçé, Hârirân, Sorhe-deh, Âseyâbâd, Mânşurâbâd, Fâucerd (~Pâugerd), Âligân, Çö-mânâk, Tâc-ğâtun, Kâfşğârân. Bunun için krş. Hôsâin 'âli Râz-

mârâ: *Fârhâng-e coğrafeyâ'i-ye İrân*, I, Tahran 1327 h. ş. Göttingen Üniversitesi Farsça lektörü Bay Radjabi benim için adı geçen bu ferhengten ahâlisinin Halaçça konuştuğu belirtilen bütün yerleri çıkartmak suretiyle yardımını esirgemedi. Tayin noktaları : Dâstcerd, Qom'un 64 km batısında ve Kâhâk, Qom'un 30 km güneyinde. Şu yerler gösterilmektedir : Ânâncerd (veya Nungerd) Dâstcerd'in (D) 18 km güneyinde; Bâ-y-e Nâmâk D'in 20 km doğusunda; Condâb D'in 24 km güneyinde; Çâhâk D'in 29 km kuzeyinde; Çâmbunâk D'in 14 km kuzeyinde; Hârâb D'in 12 km güney-doğusunda; Hôrâk Âbâd D'in 18 km güney-doğusunda; Dâstcerd, Râhcerd (Râhgerd) D'in 24 km güney-doğusunda; Zâuwâreyan (Sâwâreyan) D'in 17 km güney-doğusunda; Şâleḥ Âbâd D'in 18 km güney-doğusunda; Kordicân D'in 17 km güney-doğusunda; Mâzrâ'e-ye Nâu D'in 18 km güney-doğusunda; Muşâkeyé D'in 18 km kuzeyinde; Mehr Zâmin D'in 33 km kuzey-doğusunda; Nicé D'in 24 km doğusunda; Wenârâc (veya Wenârc) Kâhâk'in 15 km kuzey-doğusunda; Hâzâr Âbâd D'in 18 km güney-doğusunda. Minorsky ile uyuşma, görüldüğü gibi sadece kısmîdir. Oliver Garrod'a göre, *The Qashqai tribe of Fars*, *Journal of the Royal Central Asian Society* 33 (1946) güney İran'daki Kaşkaylar arasında da Halaçlar yaşamaktadır. Fakat bunların artık kaşkaylaşmış olduğu (s. 246) görülüyor.

Orta Asya ve Hindistan Halaçları için Minorsky ve Köprülü'nün adı geçen eserlerine bakınız. Bizi burada özellikle ilgilendiren İran Halaçları Minorsky'ye göre (s. 435) ilk defa hicrî 806 (= milâdî 1403) da Timurîler devrine ait bir kaynakta zikredilmektedir. Fakat bunların bugünkü yerleşme bölgelerine daha önceleri, yani Mongollar hattâ belki de Selçuklular devrinde gelmiş oldukları tahmin edilebilir. Herhalde İran Halaçlarının tarihini ayrıntılı olarak incelemek ilgi çekici bir konu olacaktır; fakat bu bizim ödevimiz değildir.

B. Kelime Listesi

Minorsky'nin makalesi herkes tarafından okunabilir. Bunun için oradaki söz malzemesini burada bir kere daha işlemek niyetinde değilim (Aslına bakılırsa bu makale zaten yetersizdir, ayrıca C metninde kendisinden metin derlenen kişinin epeyce Azerî unsuru kattığı görülür.). Bulunması ve özellikle değerlendirilmesi daha güççe olan

Mogaddem'in eseridir. Bu sebepten bu eserin Halaçça üzerine verdiği bilgileri kısaca ortaya koymak, çevriyazı ilkelerini aydınlatmak ve söz malzemesini işlemek istiyorum. Mogaddem 1939 yılının *tirmah* ayında (22 haziran - 22 temmuz) 20 gün Âşteyân ilinde bulunmuş ve orada aşağıdaki İran şivelerinden derlemeler yapmıştı : Vâfs (Wa.), Âşteyân (Aş.), Kâhâk (Ka.), Âmoré (Am.), Zând (Za.), Gârbât (Ga.); bunlardan başka Halaçça ve oradaki mahallî Azerî şivesi. Mogaddem Halaçça hariç (bu dilin özel önemi türkolog olmadığı için dikkatini çekmediğinden) bütün bu şiveleri sözlük kısmının 26-111. sayfaları arasında tasvir etmiştir. Halaççanın tasvirini ise 92. sayfada bitirmiştir. Bu sebepten yalnız isim ve sıfatlar işlenmiş, zamirler, sayılar ve hepsinden önemlisi fiiller esef edilecek şekilde eksik kalmıştır. 22. sayfada Mogaddem Halaçların bölgesine gidemediğini bildiriyor ve *in guyeş-râ âz çând nâfâr-e Halac ke dâr Talhâb-e Fârâhân râ'iyât budând bedâst âvârdâm* "Bu şiveyi Telhabe Ferahan'ın ahalisinden olan birkaç Halaçtan derledim"¹ diyor. Metin derlediği kişilerin adlarını vermediği gibi başka bir bilgi de vermiyor. Ama gene de bu şivenin daha yakından araştırılmasının çok yerinde olacağını söylüyor. 152-159. sayfalar arasında Halaççanın birkaç özelliğini işliyor, tabii eski Türkçe ile ilişkisi üzerinde değil (Mogaddem sadece iranist olduğu için eski Türkçe bilmiyordu) Azerî ile ilişkisi üzerinde duruyor.

Yazarın çevriyazısı doğrusu ustacadır. Bu konudaki ilkelerini 24. sayfa ve devamında açıklamıştır. Arap harflerine bazı diakritik işaretler (hareke) ve ligaturlar (birleşik harf) katmak yoluyla işlediği şivelerin ses sistemlerini tamamiyle kullanışlı bir şekilde göstermeyi başarmıştır.

Burada bizim amaçlarımız için önemli olanları ayıralım.

خ - ق (ق ile خ için birleşik harf) *meyân-e ق vä ç h w â n d é ş ä v â d* 'q ile h arası okunur'. Bu işaret sadece Azerî kelimelerinde gelmektedir (bu kelimeleri karşılaştırma için daima parantez içinde vermekteyiz); bu işareti *qh* olarak çevriyazımıza aldık. Bu işaretle aslında gösterilmek

¹ Talhab Halacistan'ın kuzeybatısında olup Halaç köylerinin en büyüğüdür. Ferahân kasabasına bağlı olduğu için yukarıdaki listelerde gösterilmemiştir. 1968 ve 69 seyahatlerinde bu köyden de bir hayli değerli malzeme toplandı (Çeviren).

istenenin ne olduğu (soluklu —aspriert— *q'* veya Tirolcedeki gibi *qh* kapanma-sürtünme sesi -Affrikate- ?) malûmumuz değildir.

٤ *mânänd-e ٤ (= ٤) fârsi hûwândé şäväd* “Farsçadaki *q* (= γ) gibi okunur”. Bunu aslında *g* ile çevriyazıya almak gerekirdi (artdamaksıl, tonlu kapanma sesi -tiefvelarer stimmhafter Verschlusslaut-).

٤ *şädâ-ye ân be ٤ nâzdik mişäväd* “Bunun telâffuzu *u*'ya yakındır”. Yani şüphesiz kelimelerin kendilerinden de anlaşıldığı gibi = γ (artdamaksıl tonlu sürtünücü ses -tiefvelarer stimmhafter Reibelaut-), biz de γ ile çevriyazıya aldık.

٤ *mânänd-e ٤ kordî vâ 'ârâbi vâ dâr fârsi dâr câu vâ nâu* “Kürtçe ve Arapçadaki *w* ve Farsçadaki (*u*) *câu* (arpa), *nâu* (yeni) gibi”. Biz *u* olarak çevriyazıya aldık, dudaksıl yarı-ünlü (labialer Halbvokal).

٤ *mânänd-e fârsi hûwândé şäväd* “Farsçadaki gibi okunur”. Yani aslında *â* (*a* ile *ä* arasında kısıdan zayıflamışa kadar olan ses -kurzer bis reduzierter Laut zwischen *a* und *ä*), *i* (kısıdan zayıflamışa kadar olan açık *i* -kurzes bis reduziertes offenes *i*-, kapalı *e*'ye çok yakın), *u* (kısıdan zayıflamışa kadar olan açık, biraz önden *u*, kurzes bis reduziertes offenes, etwas vorderes *u*, kapalı *o*'ya çok yakın). İran şiveleri ve Farsça yazı dili için biz bu sesleri *ä*, *e*, *o* olarak çevriyazımıza aldık. Buna karşılık eğer Türkçenin ses sisteminden dolayı gerekli ise Türk dilleri için (Azerî ve Halaçça), şartlara bağlı olarak *e* değil *ı* yazıyoruz (Türkçe *ı* Farsça *ı*'ya çok yakındır; Mogaddem *e* ile *i*'yi ayırt etmemiştir, fakat biz bu ayırt edişi gerekli görmekteyiz. Bu ayırt Minorsky'nin kayıtlarında da yapılmıştır). Yani Türkçe için *ı* duruma göre *e* veya *ı* olarak çevriyazıya alınmıştır. Bundan başka Halaçça için gerekli olduğunda *o* yerine *ö* de çevriyazıda kullanılmıştır (<eski Türkçe *ö*), bunun için krş. Değerlendirme, madde 8. Bu ayrımı da Mogaddem yapmamış olduğu halde biz göstermekteyiz.

٤ *mânänd-e âlmâni* “Almanca *ö* gibi”. Bu (sadece Azeride görülen)

açık bir *ö* demek oluyor (Halaçça da bunun yerine *o*, oku *o*). *ö* olarak çeviriyoruz.

٤ *kâşidé mânänd-e fârsi âb* “Farsçadaki *âb* (su) gibi uzun”. Yani kısıdan orta uzunluğa kadar dudaksıllaşmış *a* (kurzes bis halblanges labialisierteres *a*), *a* ile çeviriyoruz. Buna karşı *zâbârsiz* (üstünsüz) elif “*hâmân şâut âst kâşidé vâli boridé*” “aynı ses, uzun fakat kesilmiş”. Bu ses

en çok Azeride ortaya çıkmaktadır, açıkça görülüyor ki bununla basit bir *a* kastedilmiştir, biz de *a* ile çeviriyoruz. Demekki بā, ٭ ba okunacak. Önseste Halaçça ā için de Azeri *a* için de daima ʾ bulunmaktadır. Gene de biz ā'yı *a*'dan ayırmaktayız.

٭ kâşidē vā mânând-e fârsi bi - niz hwandé şävād "Farsçadaki *bi* (-sız), *niz* (dahi) gibi uzun". Yani kısıdan orta uzunluğa kadar kapalı *i* (kurzes bis halblanges geschlossenes *i*). *i* olarak çeviriyoruz. Bu yazılış Halaçça kelimeler için tipiktir. Mogaddem bundan zirsiz (esresiz) ٭'yi ayırıyor : hāmân şäüt äst kâşidē vâli boridē "aynı ses, uzun fakat kesilmiş". Bu yazılış Azerice kelimeler için tipiktir. ٭ ile ٭ arasındaki farkın ne olduğu pek açık değildir, belki ٭ biraz daha kısadır, bunu î ile çevriyazıya aldık.

٭ kâşidē vā mânând-e fârsi u - bu hwandé şävād "Farsçadaki *u* (o, 3. şahıs zamiri), *bu* (koku) gibi uzun okunur". Yani kısıdan orta uzunluğa kadar kapalı *u*. *u* ile çeviriyoruz. Bu yazılış Halaçça kelimeler için tipiktir. Mogaddem bundan pişsiz (ötresiz) ٭'ı ayırıyor : hāmân şäüt äst kâşidē vâli boridē. Bu yazılış arasına Azerice kelimelerde görülüyor. Belki yukarıdaki gibi bu da biraz daha kısadır, biz bunu *ü* ile çevriyazıya aldık. Bazı malûm durumlarda eğer Türkçenin ses sistemi dolayısıyla gerekli ise ٭'yu Halaçça için *ü* ile çeviriyoruz. Bunun için bk. Değerlendirme, madde 8.

٭ mânând-e ü âlmâni "Almanca *ü* gibi". Bu (sadece Azeride görülen) açık bir *ü* demek oluyor. *ü* ile çeviriyoruz.

Görüldüğü gibi oldukça sıkı bir şekilde Mogaddem'in çevriyazısına bağlı kaldık, fakat *e*'yi *i*'den *o*'yu *ö*'den ve *u*'yu *ü*'den ayırmaktayız, bunu yaparken Minorsky'nin aynı karşıtlıkları kendi kayıtlarında yapmış olmasını göz önünde tuttuk.

Farsça ٭'yi sonsesteki ünsüzler üzerine konulan üstünden (= -ä) ayırt etmek için *é* ile çevriyazıya alıyoruz.

Malzemenin düzenlenmesi hakkında : Daima ilkönce Mogaddem'deki sayfa numarasını, sonra kelimenin Türkçe anlamını, bundan sonra parantez içinde Farsça karşılığını (orijinaldeki gibi), daha sonra Halaçça kelimeyi, bundan sonra da parantez içinde Azeri karşılığını vermekteyiz. Bunun arkasında Halaçça kelimenin etimolojisi gelmektedir. Sayfa numaraları sadece F, R, U ve T için gösterilmiştir (arkadaki bibliyografyaya bak); T için verilen sayılar sayfaları değil maddeleri göstermektedir.

26 “baba” (*pedār*) *bābā* (*dādā*) bebek-kelimesi, Tü. Fars. *baba*, *bābā*, bk. T II 678. Ayrıca krş. Wa. Za. *bouā*, Aş. *pouā*, U 34 *būa*, *buā*.

“anne” (*mādar*) *nānā* (*nānā*) bebek-kelimesi, Far. *nāné*, Tü. R III 678 *nānā* Kırım Tü. Osman. “annecik”, Azeri A *nānā*. Ayrıca krş. Wa. Za. *nānā*, Aş. *nenā*, Kür. Ku *nānā*.

“erkek kardeş” (*berādār*) *lālā* (*qārdāş*) bebek kelimesi = ? Far. *lālā* “rehber, muhafız (mentor, tutor)”, Azerî A *lālā* “lala”. Minorsky 419 *lalā*.

“kız kardeş” (*ḥwāhār*) *bāci* (*baci*) çocuk kelimesi, Far. *bāci*, Tü. R IV 1523 *baci* Osman. Azerî Kırım Tü., bk. T II 682.

“oğul” (*pesār*) *oqlan* (*oqlan*) < Tü. *oqlan*, bk. T II 498.

“kız evlât” (*dohtār*) *qiz* (*qız*) < Tü. *qiz*. Okunması için (belki *qiz* veya *qiz?*) krş. Değerlendirme, madde 9. Krş. T III 1601. Minorsky 420 *kis*, 421 *k'is* (doğru mu?), krş. aşağıda “kadın”.

“torun” (*nāvé*) *nāvā* (*nōvā*) < Far. *nāvé*. Ayrıca krş. Ka. Za. *nāvā*.

“torunun çocuğu” (*nāticé*) *nāticé* (*nāticé*) < Far. id. < Ar. *natīca*. Ayrıca krş. Ka. *nāticé*.

27 “çocuk” (*bācé*) *kāl* (*uşaqh*) < Far. *kāl* “olgunlaşmamış meyve”. Sınırdış mahallî Farsça şivelerde kelime tespit edilmemiştir. Minorsky 420 *kāl*, *kal*, 422 *kāl*.

“büyükbaba” (*pedār-e bozorg*) *tātā* (*bābā*), (yanlış-doğru cetveline göre *atā* dahi denir) bebek-kelimesi. Tü. ve Far. da tespit edilmemiştir, fakat krş. meselâ Kür. Ku (güney şivesi) *tate* “baba”. Başka dillerde de benzer kelimeler çok yaygındır.

“büyükanne” (*mādar-e bozorg*) *ābā* (*ḥannā*) < ? Tü. *apa* ve (R I 919 Kırım Tü. Karayim.) *āpā*, bk. T II 412. Belki de *āpā* ve *ābā*'nin *apa* ile ilgisi yoktur, kendiliğinden ortaya çıkmış bebek-kelimeleri olabilir. Aşağıya da bk.

“erkek” (*mārd*) *hār* (*kīşi*) < Tü. *ār*. Minorsky 420 *hār*.

“kadın” (*zān*) *kīşi* (*arvad*) < Tü. *kīşi?* “şahıs”. Minorsky 420 *kisi*, 421 *kisi* ~ *kīşi*. Krş. K *kis*, *kisi*, *kissi?* “kadın”.

28 “zevç, koca” (*şāuhār*) *hār* (*ār*) < Tü. *ār*.

“gelin” (*ārus*) *kālīn* (*gālīn*) < Tü. *kālīn*, bk. T III 1700.

“dügün” (*ārusi*) *kūdān* (*toy*, yanlış-doğru cetveline göre *tōy*) < Tü. (K) *kūdān*.

“güvey” (*dāmād*) *kürākān* (*kürākān*) < Mongol. *küregen*. Herhalde Halaçça kelime doğrudan doğruya Azeriden geliyor. Krş. T I 340.

“bacanak” (*bâcânâq, hâmrîş*) *bâcânâq (bâcânaq)* < Tü. *bâcanaq*, bk. T II 682. Ayrıca Wa. *bâcânâq*, Ka. *bâcenâq*.

“baldız” (*câri*) *qäyn-ârvâdi (qayn-âtatuni)* < Tü. *qâdın*. Tü. (Azerî) *arvad* < Far. ‘*âurât* < Ar. ‘*aurat. qâdın* için bk. T III 1418, 1611-13.

“aynı adamın başka karısı, ortak, günü” (*hâvu*) *küni (günt)* < Tü. *küni. Krş. *kündaş*, T III 1646.

29 “kayınbaba” (*pedâr-e zân*) *âbâ (qayn-atâ)* < Tü. *apa?*, yukarıya bk. Ayrıca krş. Tü. R I 620 *aba* Teleüt. Şor. Sagay. “baba”, Osman. Çagatay. “*ata*”, Çagatay. “*amca*”. Aslında “kadının babası”.

“kaynana, kadının annesi” (*mâdâr-e zân*) *âbâ (qayn-nânâ)* yukarıya bk.

“baş” (*sâr, kâlâ*) *boş (baş)* < Tü. *baş*. Ses durumu için bk. Değerlendirme, madde 8. Krş. T II 704. Minorsky 422 baş.

“göz” (*çâşm*) *köz (göz)* < Tü. *köz*. T II 1015.

“kirpik” (*mojë*) *kiprik (kiprik)* < Tü. *kiprik*.

“kaş” (*âbru*) *qâş (qaş)* < Tü. *qâş*. T III 1391.

“kulak” (*guş*) *qulâq (qolâqâh)* < Tü. *qulaq*.

“burun” (*bini*) *burun (burn, burun)* < Tü. *burun*. Ayrıca krş. Ga. *burnâq*.

“dudak” (*lâb*) *ânne (dodaqâh)* < Tü. *ârin-i* “(onun) dudağı” > *ârni* > *ânne*. Bunun için krş. A. K. Borovkov: *Badâ’i‘ al-luğat, Slovar’ Tâli‘ İmânî Geratskogo k soçineniyam Alişera Navoy*, Moskova 1961, 110 *erni* “dudaklar” (Çagatayca). Belki doğru olabilir (benzer durumlar için krş. Gagavuz. *burnu* “burun” < *burun-u* “(onun) burnu”); fakat belki de bir derleme hatası. Genellikle Türk dilleri bölgesinin doğusunda *ârin* (fakat bk. T II 952), batısında *dodaq* kullanılır (fakat bunun yanında Türkmencede *ârin*).

30 “damak” (*kâm, sâq-e dâhân*) *kâm (saq)* < Far. id. Doğrudan doğruya Farsçadan alınma, buna karşılık Azerice kelime Far. *sâq* (kapak)’ten geliyor (*sâq-e dahân* = damak), Wa. Aş. *sâk*, Ka. Za. *sâq*, Am. *sâkh*.

“dil” (*zâbân*) *til (dil)* < Tü. *tl (til?)*, bugün genellikle *til; Türkmen. *dil*, Yakut. *tl*, K *tl* ~ *til*.

“diş” (*dândân*) *tîş (diş)* < Tü. *tîş*.

“çene” (*zânâh, çâné*) *çânâ (çânâ)* < Far. *çâné*. Ayrıca krş. Wa. Aş. *çânâ*, Za. *çânâ*, Kür. Ku *çene*, R III 1960 *çânâ* Osman. Azerî.

“sakal” (*riş*) *sâqqâl (sâqqâl)* < Tü. *saqal*, bk. T II 508.

“bıyık” (*säbil*) *säbil* (*brγ*) < Far. *säbil*. Ayrıca krş. Wa. *säfil*, Aş. Ka. Am. *säbil*, Kür. Ku *simbel*, *simil*, F *simbil*, Lur. U 31 *sebîl*.

“tüy” (*mu*) *tük* (*tük*) < Tü. *tük*, *tü*'nün küçültme (Diminutiv) şekli. Türkçede özel olarak yalnız vücuttaki tüyler için kullanılır.

31 “saç” (*gis*) *sâç* (*sâç*) < Tü. *saç*

“zülûf” (*zolf*) *birçäk* (*birçäk*) < Tü. *bürçäk*, bk. T II 731. Fakat Azerî *birçäk*, bk. A (benzeşmezlik - Dissimilation). R IV 1892'ye göre Çagatay. *bürçäk*, 1758 Azerî. *birçäk*. Halaçça kelime herhalde < Azerî.

“boyun” (*gärdän*) *boyun* (*boyn*) < Tü. *boyun*

“boğaz” (*gälu*) *boquz* (*boğâz*) < Tü. *boğoz*, bk. T II 792.

“göğüs” (*siné*) *töş* (*döş*) < Tü. *töş*.

“kadın memesi” (*peştän*) *mämäk* (*ämçäk*) bebek-kelimesi, herhalde < Farsça, krş. Far. *mämé* “meme ucu”, ve Am. *nänäk*, Za. *mämik*, Kür. Ku *memik*.

“karın” (*şekäm*) *qaron* (*qarn*, *qarın*) < Tü. *qarın*.

“göbek” (*nâf*) *köndük* (*göbäk*) < Tü. R II 1348 *kindik* (birçok şiveler ve Çagatayca). Ünlülerin durumu garip, belki işitme hatası?

“bağırsak” (*rudé*) *boğârsâq* (*bağırsaq*) < Tü. *bağırsaq*. Ses durumu için bk. Değerlendirme, madde 8.

32 “Karaciğer” (*cegär*) *cegär* (*cigär*) < Far. id. Ayrıca krş. Ka. *cigär*, Za. *ceger*, Wa. Aş. Am. *cegär*, Lur. U 31 *jeär*.

“dalak” (*seporz*) *tälâq* (*dalaç*) < Tü. *tälâq*.

“bel (gövdenin ortası)” (*kämär*) *bil* (*bel*) < Tü. *bêl*. Halaçça kelimeyi belki de *bil* veya *bêl* okumak gerek, bk. Değerlendirme, madde 7.

“penis” (*kir*) *çuç* (*sik*) < Tü. *çuç; krş. R III 2181 *çuçaq* Tarancı “dişi hayvanların tenasül uzvu” ve R III 2190 Osman. çük “*penis*: *çuçaq* ile karşılaştırmak daha yerinde olur. Mutlaka bebek kelimesi (çocuk kelimesi).

“cunus” (*kos*) *hâm* (*am*) < Tü. *am* (K'de yanlış olarak *em*).

“göt” (*kun*) *köt* (*göt*) < Tü. *köt*.

“el” (*däst*) *äl* (*äl*) < Tü. *älig*. Bu şekil kurala göre Oğuzcada > *äli*, sonra -i iyelik eki sanılarak yanlış ayırmayla *äl* olmuştur. Doğu Türkçesinde (Çagatayca) gerçek şekil *älik*'tir (R I 815), bunun yanında *äl* (806) herhalde Oğuzcadan ödünçlemedir. Modern doğu Türkçesinde de böyledir (meselâ Gunnar Jarring: *An eastern Turki-English dictionary*, Lund 1964, 40). Halaçça kelime ya Azeriden yeni alınmış bir ödünçlemedir veya Çagatayca *äl* < Oğuzca *äl*'in

mevcut olduğu bir devrede İran'a getirilmiştir. Çagataycada *äl* 13./14. yüzyıllarda mevcuttu, krş. A. K. Borovkov: *Leksika sredneaziatskogo tefsira XII-XIII vv.*, Moskova 1963, 74 *äl* (bunun yanında 75 *älik*; diğer taraftan bu tefsir Mongolca ödünclemeler ihtiva ettiğinden en erken 13. yüzyıldan kalma olabilir), Ananjasz Zajackowski: *Najstarsza wersja turecka Husräv u Şirin Quţba*, III, Warszawa 1961, 20 buna karşılık sadece *älig* (daha doğrusu *älik* veya *elik* oku.) şeklini gösteriyor (bu metin 1342 yıllarından kalmadır). E. Fazılov: *Starouzbekskiy yazık, Horezmiyskie pamyatniki XIV veka*, I, Taşkent 1966 da sadece *älik*, *elik* (143) şekillerini gösteriyor. Bütün bunlar çok güç kronolojik problemler ortaya çıkarıyor.

33 (faksimileye bk.) “kol” (*bâzu*) *qul* (*qol*) < Tü. *qöl* (Türkmen. *gol*, fakat K *qöl*). Belki Halaççada *qöl*, bk. Değerlendirme, madde 7. Krş. T III 1571.

“dirsek” (*ârânc*) *tirsäg* (*dırsäg*, fakat yanlış-doğru cetveline göre *dırsäk*) < Tü. *tırsäk*.

“bilek” (*moç*) *moç* (*biläk*) < Far. id. Ayrıca krş. Wa. Aş. Ka. Am. *morç*, Za. *moç*, Lur. U 32 *maç*.

“parmak” (*ängoşt*) *bârmâq* (*barmaq*) < Tü. *barmaq*.

“başparmak” (*şäst*) *şâbârmâq* (*böyök barmaq*). Bunun için komşu İran şivelerini krş.: Wa. *şângostä*, *şähängestä*, Aş. *şäängoşt*, Am. *şähängoşt*, bu şekiller açıkça *şäh-ängoşt “şah-parmak” (= parmakların arasında şah olan parmak) şeklinde mahallî Farsça bir şeklin varlığını gösteriyor. *şâbârmâq* bundan yapılmış bir ödüncleme çeviridir.

“turnak” (*nâhon*) *tırnâq* (*dırnaq*) < Tü. *tırnaq*. *i* ünlüsünün bulunuşu gariptir. Ünlü uzun değildir (bunu Türkmen. *dırnaq* tanıtıyor.) Şu da var ki Türkmencede aslı uzunluklar ana Türkçe *r*, *l*, *r'*, *l'* önünde sık sık kısalır. T III 1182.

“ayak” (*pâ*) *hâdâq* (metinde *eyağ*, fakat yanlış-doğru cetveline göre *äyaq*, *qığ*) < Tü. *adaq*. Ana Türkçe -*d*- korunmuştur.

“but” (*rân*) *but* (*bud*) < Tü. *büt*.

34 “diz” (*zânu*) *tiz* (*diz*) < Tü. *tiz*, genellikle > *tiz*.

“baldır” (*sâq-e pâ*) *qığ* (*qälämä*, *lulä*) < Tü. *qığ* veya *qığ*, fakat bu kelime aslında vücudun arkasındaki “kıç” dediğimiz kısmı gösterir (R II 791 *qığ* Kırım Tü. Osman. Azeri). Yoksa “baldır” anlamı kelimenin en eski anlamı olup sonradan utanç yüzünden vücudun arka alt kısmı anlamına mı kullanılmıştır? (Tü. *am* “cunnus” da

böyledir, asıl anlamı “ağız”, bk. T I 32, gene Tü. *totag* “dişi tenasül uzvu” asıl anlamı “dudak”, bk. T II 952).

“ayak bileği kemiği” (*quzäk, qâb-e pâ*) *topoq* (*topoq*, fakat yanlış-doğru cetveline göre *toppoq*) < Tü. *topıq*. T II 948.

“ayağın üstü” (*ru-ye pâ*) *üsdö* (*eyaq üzi*) < Tü. *üsti* “üstü”.

“ayağın altı, taban” (*kâff-e pâ*) *âsdo* (*eyaq astı*) < Tü. *astı* “altı”.

“deri” (*pust*) *täre* (*darı*) < Tü. *täri*.

“et” (*guşt*) *ät* (*ät*) < Tü. *ät*.

“yağ” (*pih*) *pih* (*pih*, yanlış-doğru cetveline göre *pig*) < Far. id. Ayrıca krş. Wa. Aş. Am. Za. *pih*, Ka. *piye*.

35 “sidik” (*şâş*) *sidäk* (*işäk*) < Tü. (K) *sidük* (*sidük?*), -d-korunmuştur. Herhalde < *sid-dük (Osman. *sidik*, doğu Tü. *süydük* vb.) ten gelmiyor.

“bok” (*goh, än*) *hârq* (*poḥ*) < Tü. *arq* “kir”.

36 “at” (*âsb*) *hât* (*at*) < Tü. *at*. T II 413. Minorsky 419, 421 *hat*.

“eşek” (*här*) *âşkâ* (*eşşäk*) < Tü. *âşgäk*. Halaçça şekilde *âşk* üzerine ilâve edilmiş bir ekten çok bir -k düşmesi düşünülmelidir. T II 486.

37 “it” (*säg*) *it* (*köpäk, it*) < Tü. *it*, genellikle *it. T II 633.

“kedi” (*gorbé*) *püsük* (*pîşîk*) < Tü. *pişik* (R IV 1534 Çagatay. Osman. Azerî), ve *müşük* (Özbek. *muşuk*, yeni Uygur. *möşük*) vb. Bu kelimenin (herhalde çocuk-kelimesi, bebek-kelimesi) birçok Türk dillerinde çeşitli şekilleri vardır, Türkmen. *pişik*’e göre ünlüler kısadır.

“sıçan” (*muş*) *siçqân* (*siçân*) < Tü. *sıçyan*. T. III 1310.

38 “sığır” (*gäv*) *sıqır* (*sıqır*) < Tü. *sıyır*. Minorsky 421 *sıqıl* (belki yalnız olarak 423 teki *sıqıllar* < *sıqırlar* “sığır” şeklinden çıkarılmıştır).

“iğdiş edilmiş erkek koyun” (*gusfänd*) *yilqä* (*davar*) < Tü. *yılqı* “davar, mevaşi”. T I 658. Minorsky 420 *yılqqı* “dişi koyun”.

“dişi koyun” (*miş*) *qun* (*qoyon*) < Tü. *göñ*, daha doğrusu Argu *qõn*. K’ye göre uzun ünlüyle, buna karşılık Türkmen. *goyun*. Belki de *qõn* okunmalı, bk. Değerlendirme, madde 7. T III 1590.

“kuzu” (*bärré, gusfänd tä yäksälé*) *quzú* (*quzi*) < Tü. *qozı*, fakat Oğuzca *quzi* (Türkmen. *guzı*, Osman. *kuzu*, Azerî *guzu*). Halaçça kelime belki Azeriden ödünçlemedir (doğu Tü. *qozı* > *qozı*). T I 304, III 1559.

“keçi” (*boz*) *āçe* (*geçti*) < Tü. *āçkü*. -*k-* nin düşmüş olması şaşır-
tıcı. Yoksa *āçe* *kāçi’den mi geliyor, bak aşağıda *ara* “kara” < *qara*?
Minorsky 420 (Horākabad) *āçk’i*, 422 (Päugerd) *k’eçi*. Belki *āçe*’nin
derlendiği şivede bu ikisinin kaynaşması (Kontamination)?

40 “ceylan” (*āhu*) *ceyrân* (*ceyran*) < Far. *câyran*, *câyran* < Mon-
gol. *ceyeren*, bk. T I 171.

“tavşan” (*hārguş*) *tāvuşqân* (*douşan*) < Tü. *tabışyan*. T II 966.

“domuz” (*ħuk*) *dunquz* (*donqoz*) < Tü. *toñuz*. *dunquz* < *donguz*
şeklinde bir benzeşme olmuş gibi görülüyor. Halaçça kelime Azeriden
bir ödünçleme olabilir. T II 945.

“kurt” (*gorg*) *bere* (*qurt*) < Tü. *böri*. Tipik bir doğru kelimesi;
Oğuz dillerinde genellikle *qürt* “solucan” > “kurt” (tabu ifadesi;
bunun yanında sadece Türkmencede *böri*); diğer Türk dillerinde
yalnız *böri* (veyahut tasvir eden şekiller, fakat *qürt* değil). T II 784.

“ayı” (*ħers*) *ħers* (*ayt*) < Far. id. Ayrıca krş. Wa. Aş. Ka. Am.
Za. id.

“tilki” (*rubāh*) *tülkö* (*tülkt*) < Tü. *tilkü* > *tülkü*.

“aslan” (*şir*) *şir* (*şir*) < Far. id. Krş. Wa. Aş. Ka. Am. Za. *şir*,
Kür. Ku *şér*. Farsça kelime eski *şér* şeklinden geldiği için ya bu kelime
şir olduktan sonra Halaççaya girmiştir veya Halaççada bir *ē* > *i*
(veya *i*) geçişi vardır. Fakat gerçekte Halaççada çoğu zaman *e* ko-
runmuş olduğu için ilk hipotez tercih edilmelidir (krş. Minorsky
beş “beş” v.b.).

“kaplan” (*bābr*) *bābr* (*bābr*) < Far. id. Krş. Wa. Aş. Ka. Am. Za.
id., Kür. Ku *babir*.

“pars” (*pālāng*) *pālāng* (*pālāng*) < Far. id. Krş. Wa. Aş. Ka.
Am. Za. id., Kür. Ku *peleng*, *piling*.

41 “yün” (*pāşm*) *yünk* (*yüng*) < Tü. *yur*, *yür*. T II 568.

“kuyruk” (*döm*) *qudruq* (*quyruq*) < Tü. *qudruq*.

“toynak” (*som*) *som* (*sırnaq*) < Far. id. Krş. Wa. Aş. Za. id.,
Ka. *somb*, Am. *sömb*, Kür. Ku *sim*.

“dışkı” (*pehen*) *pehen* (*peyin*) < Far. id. Krş. Za. *päyen*, Kür. Ku.
peyn, F 338 *pein*.

“sidik torbası, mesane” (*şâşdân*) *pufläk* (*qouoq*), yanlış-doğru
cetveline göre *pofläng* dahi denir < ? Krş. Kür. F 555 *pişdang* (ve
avildang, *mizdang* gibi şekiller “kabarcık” için kullanılmıştır). Herhalde
piş “üfleme” ten türemiş bir şekil. Fakat gene krş. Far. *poşäk* “me-
sane”. Yani kelime herhalde mahallî bir İran şivesindedir (bu şivenin

Kürtçe olması şart değil). Kürtçede $u > i$ (i) şeklinde bir ses kuralı vardır. Türkçe şekiller daha eski bir basamaktadır.

42 “yular” (*âfsâr*) *âfsâr* (*ousâr, tohtä*) < Far. *âfsâr*. Krş. Wa. Aş. Ka. Za. *ousâr*, Am. *öusâr*, Kür. Ku *hefsar, hefser, hevsar*.

“tavuk” (*morç*) *kitik* (*töyöq, töuoq*) < ? Komşu İran dillerinde tespit edilmemiş. Belki ses taklidi yoluyla yapılmış kelime (onomatopoetisch). Minorsky 420 *k'itik*”.

“horoz” (*horus*) *horus* (*horuz*) < Far. id. Wa. Aş. Ka. Am. Za. da da böyle.

43 “civciv” (*cucé*) *cirik* (*cucä, yanlış-doğru cetveline göre fârik de denir*) < ? Komşu İran şivelerinde ve Kürtçede yok. Belki ses taklidi yoluyla yapılmış kelime. Krş SDD 1, 265 *cırık*.

“güvercin” (*käbutär*) *kükârçik* (*gögärçin*) < Tü. *kökörçün*.

“keklik” (*käbk*) *kâkuluk* (*käklik, fakat yanlış-doğru cetveline göre kâklik*) < Tü. *käklik*. T III 1639.

“karga” (*kalârç*) *qâq* (*qargä*) < Tü. *qargçä. a'nın düşmüş olması garip*. Belki daha doğrusu ses taklidi yoluyla kurulmuş bölgesel kelime. Wa. *qällâq*, Aş. Ka. Za. *qelâq*, Am. *qalâqä* Türkçe kelimelere benzemekle beraber Far. *kälârç* ile ilgilidirler.

“serçe” (*gonceçk*) *quş* (*särçä*) < Tü. *quş* “kuş”. Karakteristik olarak gerçek Oğuzca kelime *särçä* yoktur. bk. T III 1846, 1561.

“sığircık kuşu” (*sâr*) *sâr* (*sıqrçin*) < Far. *sâr*.

“hüthüt kuşu” (*hodhod, şâné sâr*) *hupâpâk* (*bububuk, bubbu*). Muhakkak ses taklidi yoluyla yapılmış kelime.

“kanat” (*bâl*) *pâr* (*qânât*) < Far. id. Krş. Za. id. ve bundan sonraki kelime.

44 “kuş tüyü, yelek” (*pâr*) *yäläk* (*yarpaqç, pärr*) > Tü. ? Şu var ki Türkçede kelime pek iyi tespit edilmemiştir. Fakat krş. R III 347 *yäläk* Osman. “okun arka ucundaki tüy, ok yeleşti, kanat” kelime Azeride yoktur (sadece şivelerde *yelek, yelâh* Guba, Nucha), fakat Türkmen. de vardır: *yäläk*. Başka Türk şivelerinde bulunmuyor. Buna göre ya Oğuz dilleri dışında yalnız Halaççada korunmuş ortak Türkçe kelime ya da meselâ mahallî bir Azeri şivesinden ödünçleme. Mahallî İran şivelerinde bu kelimenin karşılığı *pâr*'dir (Wa. Aş. Ka. Am. Za.) Kür. de de Ku *per*.

“baykuş” (*coçd, bum*) *bâyquş* (*bâyquş*) < Tü. *bây-quş*, bk. T II 715. Ayrıca krş. Wa. *bâyquş*, Za. *bâyquş*.

“karasinek” (*mägäs*) *siçäk* (*milçäk*) < ? Tü. *siçäk*, Azerî *milçäk* ile kaynaşma mı?

“sivrisinek” (*päşşé*) *päşşé* (*milçäk*, *päşşä*) < Far. id. Ayrıca krş. Wa. Aş. Ka. Am. id., Za. *pähşä kurä*.

45 “kurt, solucan” (*kerm*) *qurt* (*qurd*) < Tü. *qürt*. Kelimenin asıl anlamı korunmuştur.

“yılan” (*mâr*) *ilân* (*ilân*) < Tü. *ylân*. Fakat Halaçça kelime doğrudan doğruya Azeriden alınmış gibi görünüyor. Zira *y-* Azeride çoğu zaman kaybolduğu halde Halaççada korunmuştur (Azerî *il’e* karşılık *ylil* “yıl” vb.). Ayrıca krş. Azerî A *ilan*. T IV 1943.

“ağaç” (*deräht*) *hâqâc* (*aqac*) < Tü. *yëyaç. Çeşitli şivelerde *ıyaç* ~ *yıyaç* ~ *ayaç* ~ *yayaç*, bk. T II 492. Doğu Türkçesinde daha fazla (*y*)*ıyaç*; fakat *ayaç* da sadece Oğuz değil güney Sibiryaya ve Kıpçak guruplarında da oldukça yaygındır. Minorsky 420 *haıyaç* (422 *aıyaç* < Azerî).

46 “tahta” (*çub*) *hâqâc* (*aqac*). Yukarıdaki kelimenin aynı.

47 “elma” (*sib*) *älömlä* (*almä*) < Tü. (K) *almıla*, veya daha doğrusu *alimla*? Kelime pek iyi okunamıyor; orada işlenen kelimelerin tipine göre *almıla* beklenebilir, fakat K pek de düzene uygun değildir. Her ne olursa olsun bizim Halaçça kelime (belki *almıla* > *alimla* şeklinde bir metatezle) doğrudan doğruya ana Türkçe şekilden geliyor. Ana Türkçe şekil Mongolcada dahi *-ı*’sını ödünç kelime olduğu halde muhafaza edebilmiştir (*alima* < *alima*, ara basamak), fakat kelime modern Türk dillerinin hepsinde *alma* (Osman. *elma*) şeklinde görülüyor (yeni Uygur. *alma*, Özbek. *älma*). Krş. Doerfer: *Ältere westeuropäische Quellen zur kalmückischen Sprachgeschichte*, Wiesbaden 1965, 19 ve devamı. En doğru görünen gelişme yolu : *alimla* (K) > *alimla* (metatez, eski Halaçça buna Argu da diyebiliriz) > *alima* (Mongolca) > *alma*.

“armut” (*golâbi*) *âmrut* (*armut*) < Tü. *amrut* (veya *almurut*). Krş. Doerfer: *Türkische Lehnwörter im Tadschikischen*, Wiesbaden 1967, 26 ve devamı.

“erik” (*âlu*) *âlu* (*ale*) < Far. id. Krş. Aş. Ka. id., Wa. *âluuâ*, Am. *âluıyâ*, Za. *âlü*, Kür. Ku *alü*.

“kayısı” (*zärdâlu*) *ärik* (*ärig*) < Tü. *ärük*, eskiden şeftali, kayısı, erik gibi çekirdekli meyveler için genel bir ad (K), modern Türk dillerinde çoğunlukla “erik”, fakat Azerî *ärik* “kayısı” yeni Uygur.

örük, Özbek. *orik* (< örük < ärük) de böyle. Halaçça kelime belki < Azerî.

48 “bir çeşit şeftali” (*şäftâlu*) *holu* (-) < Far. id. Ayrıca krş. Ka. id., Am. *hülü’ä*, Kür. Ku *hilü*.

“bir çeşit şeftali” (*holu*) *holu* (*hüle*) < Far. id. Ayrıca krş. Wa. *holuuä*, Ka. Za. *holu*, Am. *hülü’ä*, Kür. bk. yukarıya.

“üzüm” (*ängur*) *hüzüm* (*üzüm*) < Tü. *üzüm*. T II 473.

“ceviz” (*gerdu*, *gäuz*) *yâqâq* (*qoz*) < Tü. (K) *yayaq*. Minorsky 421 *yayaq*.

“fındık” (*fondoq*) *fondoq* (*fındıq*) < Far. id. Krş. Wa. Aş. Ka. Am. id., Za. *fendâq*, Kür. Ku *findaq*.

“fıstık” (*pesté*) *pesté* (*pestä*) < Far. id. Krş. Wa. Aş. Am. id., Ka. *pestiyä*, Za. *peşä*, Kür. Ku. *piste*.

“badem” (*bâdâm*) *gâdâm* (*bâdâm*). Krş. Wa. *vâuä*, Aş. *vämä*, Ka. *veymä*, Am. *vämmä*, Za. *bâyöm*, Kür. Ku. *badem*. g- nin bulunuşu gariptir.

49 “çalı” (*buté*) *bottä* (*botte*) < Tü. *büta*. Krş. Wa. *butä*, Aş. Am. *bottä*, Za. *bötä*. Bu diller dışında da İran şivelerinde kelime çok yaygındır, bk. T II 779.

“kavun” (*käläk*, *härbozé*) *käläk* (*qouon*, yanlış-doğru cetveline göre *kälek* de denir) < Far. id. Ayrıca krş. Wa. Aş. Ka. *käläkä*, Am. *keläkä*, Kür. Ku *kalek*.

“karpuz” (*hendovâne*) *hendovâne* (*qarpuz*) < Far. id. Krş. Wa. *hendeouânä*, *hemdouânä*, Aş. *hendouânä*, Ka. *hemdivânä*, Am. *hendiwonä*, Kür. F 30 *hendivane*, Lur. U 22 *hendüna*, *hendawana*.

“hıyar” (*heyâr*) *heyâr* (*heyâr*) < Far. id. Krş. Aş. Ka. Am. Za. id., Wa. *hâyar*, Kür. Ku *xiyar*.

“kabak” (*kädu*) *kädu* (*kudî*) < Far. id. Krş. Wa. *koduüä*, Aş. Za. *kodu*, Ka. *kütü’i* (?), Am. *küdü’ä*, Kür. F 692 *kedü*, Lur. U 21 *kadü*. Azerî kelime mahallî şivelerin daha yeni ve benzeşmeyle (Assimilation) meydana çıkmış şekillerinden geldiği halde Halaçça kelime daha eski Farsçadaki ses durumunu korumuştur. Genellikle Halaççanın Farsçayla olan ilişkilerinin mahallî Azerî şivelerinin Farsça ile olan ilişkilerinden daha eski olduğu görülüyor.

51 “dere” (*cuy*) *âqâr* (*arh*) < Tü. *aqar* (*süb*) “akar su”.

52 “sebze ve çiçek yatağı” (*kärt*) *kärdu* (*kärde*) < Far. *kärdu* (ve *kärt*, *kärd*, *kärdä*). Krş. Wa. Ka. *kärde*, Aş. Am. *kärdä*, Za. *kärt*, Kür. Ku *kerdî*, *kerdü*.

“su birikintisi” (*estâhr*) *gül* (*göl*, *âsil*) < Azerî *göl* < Tü. *köl*, bu da belki < Far. *köl* (T III 1682). Belki de uzun ünlüyle okumak gerek : *göl*, eğer böyle ise kelime Azerinin daha uzun ünlülere sahip olduğu bir zamanda Halaççaya girmiş olmalıdır ki bu pek muhtemel değildir.

“harman” (*härmän*) *harman* (*härmän*) < Far. *härmän* veya daha eski bir Farsça şekil *harman*. Krş. Wa. Aş. Za. *härmän*, Ka. Am. *härmen*, Kür. Ku *xerman*, *xirman*.

“orak” (*dâs*) *hurâq* (*oraq*) < Tü. *ōraq*. Gerçi Türkmen. kısa ünlüyle *oraq*, *or-* “orakla biçmek”, fakat K’de uzun ünlüyle *ōr-*. Buna göre Tü. *ōraq* kabul edilmelidir. Gene Türkmencede *r* önünde uzun ünlünün kısaldığı bir durum. Krş. Değerlendirme, madde 7.

“sapan demiri” (*gâv-âhân*) *gâvâyen* (*gouhân*) < Far. *gâv-âhân* “sığır demiri”. Wa. *gessen*, Aş. *gu’en*, Ka. *gu’an*, Am. *guhon*, Za. *gowâhân*.

“harman dolabı” (*çârḥ-e härmän-kub*) *çân* (*çan*, *câncâl*) < Tü. *çarḥ* “çan” T III 1128? Fakat daha doğrusu mahallî şivelerde Aş. *çân*, Am. *çoun*, Za. *çön*. Diğer taraftan kelimenin anlamının “çan” olduğu görülüyor, çünkü 1) *çarḥ* = Tü. “çan”, 2) Azerî *câncâl* Far. *câlcâl* “davar çanı” i andırıyor, krş. Wa. *câlcâl*.

53 “karasapan” (*hiş*) *âvcâr* (*oucâr*, *hiş*) < mahallî İran şivelerinden, krş. Wa. Aş. Ka. Za. *oucâr*, Am. *oucâr*. (Far. *hiş*).

“boyunduruk” (*yuy*) *bundroq* (*böyndoroq*) < Tü. *boyunduruq*.

“boyunduruk kayışı” (*çärm-e yuy*) *lâhin* (*layin*) < mahallî İran şivelerinden. Krş. Wa. Aş. Am. *lâ’in*, Ka. *lâyin*.

“yaba” (*çâhâr-sâḥ*) *yâvâşin* (*yâbâ*, *yavâşin*) < mahallî İran şivelerinden, krş. Wa. *yâvâşinâ*, Aş. *youşen*, Ka. *yâvoşenâ*, Am. *youâşenâ*, Za. *yâvâşin* ? Fakat krş. Azerî A *yaba*, Osman. *yaba*, Türkmen. *yâba* < Tü. *yâpa.

54 “yer, toprak” (*hâk*) *turpâq* (*torpâqḥ*) < Tü. *topraq*.

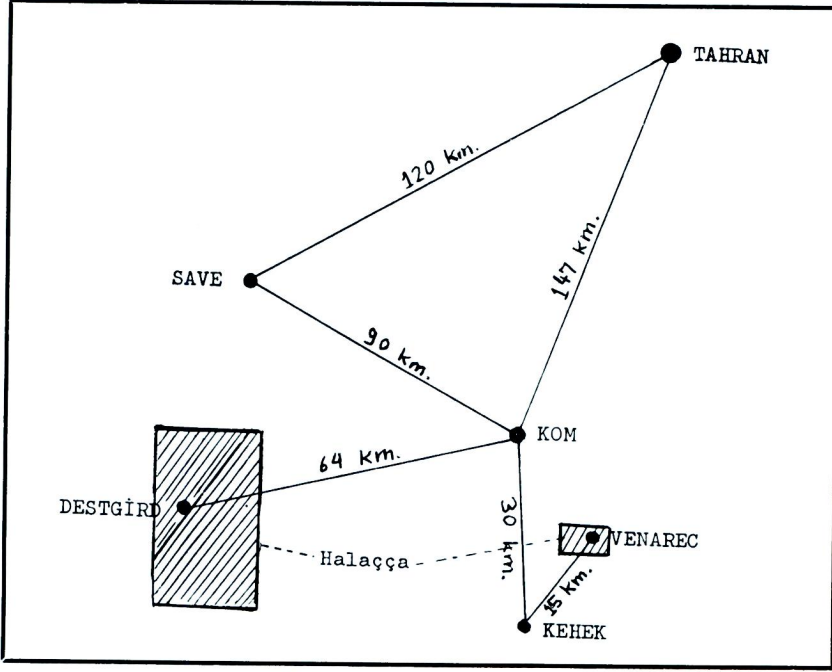
“kaya, büyük taş” (*sâng-e bozorg*, *kâmâr*) *tâş* (*dâş*, *qâyâ*, *câvâ*) < Tü. *tâş*. T II 855.

“dağ” (*kuh*) *tâq* (*dâḡ*) < Tü. *tâḡ*. T II 859. Minorsky 419 421 *taḡ*.

55 “bozkır, step” (*dâşt*) *dâşt* (*dâşt*) < Far. id. Krş. Wa. Aş. Ka. Am. Za. id., Kür. Ku *deşt*.

“su” (*âb*) *su* (*su*) < Tü. *süb*, bk. T III 1278. Minorsky 419 (Kondurud) *su*, 421 (Ḥorâkâbâd) *suf*.

Halaçça konuşulan bölge

“çay, ırmak” (*rudhânâ*) çây (*çây*) < Tü. çây.

“kar” (*bârf*) qâr (*qâr*) < Tü. qâr.

56 “yağmur” (*bârân*) yâquş (*yâquş*) < Tü. yağış.

“dolu” (*tägärg*) tolo (*dolı, tolı*) < Tü. tolı.

“sulusepken” (*şolâb*) âlâçârpo (*alâçâlpo*) < Azerî (A) *ala-çalpov*.
Ayrıca krş. Am. âlâçârpo, Za. âlâçelpo.

“bulut” (*âbr*) bolut (*bolut*) < Tü. bulut. T II 771.

“yel” (*bâd*) yel (*yel*) < Tü. yel < yäl (K yel, Türkmen. yäl, herhalde en eski şekli uzun ünlüyle).

“ateş, ot” (*âtâş*) hot (*ot*) < Tü. ot. Minorsky 419 hot.

“demir” (*âhân*) tämer (*dämer*) < Tü. tämîr T II 1012.

“bakır” (*mes*) mes (*mes*) < Far. id. Krş. Wa. Aş. Ka. id., Ka. Am. mest, Kür. Ku mîst.

57 “gök” (*âsmân*) âsmân (*göy, gög*) < Far. id. Krş. Aş. Ka. Za. id., Wa. âsouân, Am. âstomun, Kür. Ku *asiman, asman, e’sman*.

“güneş” (*horşid, âftâb*) kün (*gün*) < Tü kün T III 1688 (aynı zamanda “gün”) Minorsky 420 kün “gün”.

“ay” (*mâh*) hây (*ay*) < Tü. ây. T II 627.

“ay ışığı” (*mâhtâb*) hây işekâ (*ayâdin = aydın?*) < Tü. ây ıyıqtı. ışık için krş. R I 1401 ışık Azerî “ışık, aydın” (Osman. da da ışık- “aydınlanmak”). Belki ödünçleme, bu sebepten eski Tü., K. yeni Uygur. ve Özbek. de yok.

“yıldız” (*setâre*) yulduş (*ulduz*) < Tü. yulduz. T III 1255.

“gündüz” (*ruz*) kündüz (*gündüz, günüz*) < Tü. kündüz.

“gece” (*şâb*) keçâ (*gecâ*) < Tü. kēçâ.

“yıl” (*sâl*) yıl (*il*) < Tü. yıl. T IV 1940, Minorsky 420 yıl.

58 “bugün” (*emruz*) boyn (*bugün*) < Tü. bō kün. Belki de burada hâlâ Tü. bō korunmuştur (?) (Bk. T II 776). Ne olursa olsun bu şekil çok değişikliğe uğramıştır; kelime böyn hattâ belki de büyn okunabilirdi, krş. meselâ yeni Uygur. Jarring: *An eastern Turki-English dictionary*, Lund 1964, 61 bugün vb.

“dün” (*diruz*) ângir (*dünäyn*) < Tü. (Karaim. R I 714) âñir “akşam”, Azerî dün “dün” < Tü. tün “gece” gibi. Çuvaşçada da ênâr, K eñir vb.

“dün gece” (*dişâb*) ângir keçâ (*dünäyn gecâ*) < Tü. âñir kēçâ, bk. yukarıda ângir ve keçâ.

“yarın” (*fârdâ*) sebe veya sıbı (*sâhâr, sâbâ*) < mahallî İran şivelerinden krş. Wa. souây, subı, Aş. Ka. Am. suvâ, Za. sob, Kür. Ku sibe,

sibeh. Bu kelime herhalde < Arap. *şubh* dan geliyor. (Far. da *şobh*) Halaçça kelime Kür. den gelmişe benziyor.

“geçen yıl, bıldır” (*pârsâl*) *bildir* (*bıldır*) < Tü. *bıldır*.

59 “sabah kızılığı” (*safidé-ye şobh*) *sebe tezdä* (*ertä*) < İran. *sebe* veya benzeri, bk. yukarı, ve *tez-dä*; *tez* < daha eski Far. *tēz*. Bu kelime mutad olarak “çabuk, tez” demektir, fakat Azerî (A) de “erken” anlamı da var. Buna bulunma hali eki (Lokativ) eklenmiştir.

“ögle” (*zohr*) *çâşt* (*gün ertä*) < Far. id. Krş. Wa. Aş. *çâst*. Azerinin aksine Halaçça kelime İrancadan gelmektedir ve mahallî İran şivelerindekilerden daha eski özellik göstermektedir.

“akşam” (*âşr* - *çorub*) *âşr* (*aqşam*, *gün batân*, yanlış-doğru cetveline göre *aşham* da denir) < Far. *âşr* < Arap. *âşr*. Ayrıca krş. Ka. Am. Za. *âşr*. Halaçça, Ka., Am. ve Za. ya ait sütunlarda eşit işareti (“Farsçadaki gibi” anlamına) bulunduğundan bu dillerde de *çorub* “akşam” veya ikisi de *âşr* ve *çorub* bulunabilir.

“doğu” (*şârq*, *mâşreq*) *künçâlâr* (*gün çihâr*) < Tü. *kün* (yukarıya bk.) *çalar “vurur”. Daha eski Türkçede doğu *kün tuşuq*, *tuşuq* “güneşin doğuşu” demektir. Başka şekiller için krş. R II 1436 ve devamı.; yeni Uygur. *kün-çiqiş*, Özbek. *kun-çiqar*, Çagatay. Sanglâx *gün toyar*, *kün tuyar* okunmalı, Harezmi Tü. E. Fazılov: *Starouzbekskiy yazık*, I, Taşkent 1966, 644 *kün-tuşuq*, Harezmi Tü. A. K. Borovkov: *Leksika srednaeziatskogo tefsira XII-XIII vv.*, Moskova 1963, 189 *kün-tuyar* vb. *kün-çalar* diye bir şekli başka hiçbir Türk dilinde bulamadım her yerde *çiq-* (< *taşuq-*) “çıkma” veya *toş-*, *tuş-* “doğma” tan türetilmiş şekiller vardır

“batı” (*çarb*, *mäçreb*) *künbâtâr* (*günbatâr*) < Tü *kün* (yukarıya bk.) *batar (“batar”). Bu bütün Türk dillerinde kullanılan ve *bat-* (*batsıq*, *batsıq*, *batar*, *batçan*, *batsı*) kökünden gelen bir şekildir meselâ Sanglâx *gün-batar*, *kün-batar* okunmalı, yeni Uygur. *künpetiş*, Özbek. *kun-bâtar*, Harezmi Tü. Borovkov *kün-batar* vb.

“kuzey” (*şemâl*) *kolessiyâ* (*kelisâ*) < mahallî İran şivelerinden, krş. Wa. *kelisâ*, Am. *kilsâ*, Za. *klisiyâ*. Bu kelime belki Far. *kolli seyâh* “büsbütün kara, iyice karanlık” şeklinden geliyor; “kara” (Far *seyâh*) sayfa 86 ya göre Wa. Aş. Ka. ve Am. da *siyâ*, Za. da *siyâ*’dir.

“güney” (*cänub*) *qeblä* (*qeblä*) < Far. *qebäl* < Ar. *qibla* (dua edilirken dönülecek yön). Krş. Wa. Za. *qeblä*, Kür. Ku *qible*.

60 “ev” (*hâné*, *käde*) *häw* (*ew*) < Tü. *äb*, bk. T II 675. Minorsky 419 (Kondurud) *häw*, 422 (Päugerd) *höv* (ve *öv* < Azerî).

“çitle çevrilmiş avlu” (*hâyât, heşâr*) *häsâr* (*hasâr, hâyât*) < Far. *heşâr* < Ar. *hişâr*. Krş. Wa. Aş. Am. Za. *häsâr*, Ka. *hesâr*, Kür. Ku *hesar*. Belki daha doğrusu *häsar* olarak bir şive şeklinden (Kürtçe kelimenin telâffuzu da böyle).

“oda” (*oğâq*) *oğâq* (*otâq*) ya < Far. id. bu da < Tü. (Çagatay) *otaq*, veya doğrudan doğruya < Tü. *otaq*, krş. T II 489. Ayrıca krş. Wa. Aş. Ka. Za. *oğâq*, Am. *otâq*, Kür. Ku *otax*.

“kapı” (*dâr*) *işik* (*qâpî*) < Tü. *ēşik* “eşik” birçok dillerde “kapı” anlamı da var (meselâ Türkmence, Özbekçe ve yeni Uygurcada böyle). belki de *eşik* okunmalı, bk. Değerlendirme, madde 7.

“duvar” (*divâr*) *duvâr* (*duvâr*) < mahallî İran şivelerinden, krş. Wa. Ka. Am. *duvâr*, Aş. *divâr*, Za. *diuâr*, Kür. Ku *dîwar*. Bu da < Far. *divâr*.

“pencere” (*pâncâre*) *pâncâre* (*pâncâre*) < Far. id. Krş. Wa. Aş. Am. Za. id., Ka. *pâncâre*, Kür. Ku *pencere*.

61 “delik” (*sarâh*) *töblik* (*dâlik*) < Tü.? Belki sadece *tâlik* yerine bir yanlış yazılış.

“alçak dam” (*pošt-e bâm*) *dâm* (*dâm*) < Azerî *dam*, bu da < Tü. *tâm*.

“merdiven” (*pellâkân*) *pâlâkân* (*pellâkân*) < Far. *pellâkân*. Krş. Wa. *pâlâkân*, Aş. *pelâkân*, Ka. *PELLI*, Am. *pällâkunä*, Za. *pällâkânä*. Belki 1. hecedeki *ä*’den dolayı mahallî bir İran şivesinden alınmıştır.

62 “havuz” (*häuž*) *häuž* (*häuž*) < Far. id. < Arap. *haud*. Krş. Wa. Aş. Ka. Za. id., Am. *hâyüz*, Kür. Ku *hewz*.

“boru” (*lulê*) *lulä* (*lulä*) < Far. *lulé*. Krş. Wa. Ka. *lulä*, Aş. *lulé*, Am. Za. *lülä*.

“kamuş boru, kargı” (metne göre *ni*, fakat normal olarak *nây* olmalı) *qârq* (*qâmiş*) < belki Tü. *qarçu* “boru (mızrak), kargı” (Semih Tezcan’ın önermesi).

63 “kilden yapılmış bir çeşit tekne” (*lâncin*) *lâncin* (*lâncin*) < Far. id. Krş. Ka. Za. id.

“elek” (*γärbâl*) *hâyläk* (*qâlbir*) < Tü. *äläk*. Bu sonucu herhalde aslında Oğuzca şekil, bk. T II 537, fakat Çağatayca, Özbekçe ve yeni Uygurcada da görülüyor. Ayrıca krş. Kür. *elek*. Halaçça kelime -y- dolayısıyla garip. Bir uzun ünlü kalıntısı olması muhtemel değil (Türkmen. *äläk*, fakat *l* önünde!). Belki de kelime doğrudan doğruya Azerî *äläk*’ten geliyor.

“elegin etrafındaki tahta” (*käm*) *käm* (*käm*) < Far., yani mahallî şivelerden, id. Krş. Wa. *käwä*, Aş. *käme*, Ka. Am. *kämü*, Za. *käm*. Bu kelime tanınmış Farsça sözlüklerde (Haım, Steingass vb.) yok, fakat krş. Sâdeq Käyâ : *Guyeş-e Aşteyân*, Tahran 1335 h.ş., 140 Aş. *kämä* = Far. *ğərbâl* “elek”, daha iyisi sayfa 2 *käm* = Far. *ğub-e gerd-e dâur-e ğərbâl vâ älâk vâ sorând* “her çeşit elegin etrafındaki tahta”.

“kazan” (*dig*) *qâzqân* (*qazan*, yanlış-doğru cetveline göre *qâzqân* da denir) < Tü. *qâzyan*, bk. T III 1390. Ayrıca krş. Wa. *qâzânä*, Aş. *qezqân*, Am. *qâzqôn*, Za. *qâzqân*, Kür. Ku *qazan*.

64 “çömlək” (*dizi*) *çölmäk* (*çölmäk*) < Azerî *çölmäk*, bk. R III 2044 *çölmäk* Osman. Kırım Tü. Karaim. Troki, 2050 *çömläk* Osman. Azerî. Sanglâx'ta *çölmäk* Osmanlıca ödünçleme olarak gösterilmiş. Herhalde *çöm-* “batmak” ile ilgili olacak, *çömçä* “kaşık” ve benzerleri de bu fiildendir, bk. T III 1121. Bu yüzden daha eski şekli *çömläk* olarak düşünmeliyiz.

“sehpa” (*se-pâyé*) *âştâdâq* (*sepâyé*) < Tü. *uç adaq*. *adaq* için yurkarı bk. *uç* için T II 577. Belki *âştâdaq* bir işitme yanlışdır *uç-hâdâq* yerine; fakat belki de benzeşme ve metatez karşısındayız : **ûts-*(*h*)*âdâq* > *âştâdaq*.

“ocak” (*ocâq*) *hucâq* (*ocâq*) < Tü. *oçaq*. Ayrıca krş. Aş. *ozâq*. Belki de *hõçaq* okunmalı, bk. Değerlendirme, madde 7. Krş. T II 421 *oçaq* orada *õt* “ateş” ten türemiş olduğu gösterilmiştir.

“soba” (*kuré*) *kuré* (*kürä*) < Far. *kuré*. Ayrıca krş. Wa. *kurä*, Aş. *kuré*, Ka. Am. Za. *kürä*.

“fırın, tandır” (*tânur*) *tânur* (*tänder*) < Far. id. (ve *tândur*) < Ar. *tannûr* (< Süryanice < Akadca < Sümerce). Krş. Wa. *tând*, Ka. *tânä*, Za. *tânur*, Kür. Ku *tendûr*, *tenûr*.

65 “kül” (*hâkestâr*) *kül* (*kül*) < Tü. *kül*.

“lamba” (*ğerâğ*) *ğerâğ* (*ğerağh*) < Far. id. Krş. Wa. Aş. Ka. Am. *ğerâ*, Za. *ğerâğ*, Kür. Ku. *ğira*, *ğirax*. Ktrş. T III 1074.

“döşek” (*doşäk*, *tuşäk*) *tüşäk* (*doşekk*, fakat yanlış-doğru cetveline göre *doşšek*) < Tü. *töşäk*, kelime *töşä-* “döşemek” ten geldiği halde çoğu yerde *tüş-* “düşmek, oturmak” e benzetme yoluyla (Analogie) *tüşäk* şekline girmiştir, meselâ Türkmen. *düşäk*, bk. T II 967. Ayrıca krş. Far. *duşäk*, *doşäk*, *tuşäk*, Aş. Ka. *doşäk*, Za. *duşäk*, Kür. Ku *doşšek*.

“yorgan” (*lehâf*) *yorqân* (*yorqan*) < Tü. *yorqan*.

66 “yastık” (*bâleş*) *yâsdoq* (*yastog*, *yassoq*) < Tü. *yastuq* < *yatsuq*.

“keçe” (*nämäd*) *käçä* (*keçä*) < Tü. (K’ye göre Oğuzca) *käçä*.

Halaçça kelime belki < Azeriden alınma (*ä*'nin önünde *ä* > *e* olarak eski şekil korunmuş), fakat belki de orijinal.

“kilim” (*gelim*) *gelim* (*gelim*) < Far. id. Ayrıca krş. Aş. Za. id., Wa. *gliwä*, Ka. *golimä*, Am. *glimä*, Ga. *legim*. Krş. T IV 1718 (daha eski Far. *gilem*).

“süpürge” (*câru*) *söpürgä* (*süpürgä*) < Tü. *süpürgä* < *sipürgä*.

67 “ekmek” (*nân*) *hikmâk* (*çöräk*) < Tü. (K) *ëtmäk*. -k- nın ortaya çıkışı -k ile ses benzeşmesi (Assimilation) ve *äk*- “ekmek, tohum ekmek” e benzetme (Analogie) yüzünden. Belki *hëkmâk* okunmalı, bk. Değerlendirme, madde 7. Minorsky 419, 421 *hekmâk*, fakat 422 (Päuger) *hik'mâk*”.

“tuz” (*nâmâk*) *tuz* (*duz*) < Tü. *tüz*. T II 903.

“çorba” (*âş*) *âş* (*aş*) < Tü. *âş* (K'ye göre uzun ünlü, fakat Türkmen. Yakut. *aş*, *as*). Krş. T II 481. Ayrıca krş. Far. Wa. Aş. Ka. Am. Za. id, Kür. *aş*.

“süt” (*şir*) *süt* (*süt*) < Tü. *süt*.

“kaymak” (*hâmé*) *hâmätü*, *qânäq* (*hamätü*). Bu kelimelerden ilki < mahallî İran şivelerinden : Wa. *hâüätü*, Aş. Za. *hâmätü*, Am. *hom-mätü*; bunun için krş. Far. *hâmé* ve Kür. F 627 to “kaymak”. İkinci kelime < Tü. *qañaq, K'ye göre *qanaq* özel bir Argu şeklidir, bk. T III 1417.

68 “kaymak yağı” (*käré*) *kärä* (*kärä*) < Far. *käré*. Ayrıca krş. Wa. Aş. *käré*, Ka. Am. Za. *kärä*, Ga. *räkä*, Kür. Ku *kere*.

“peynir” (*pänir*) *penir* (*pender*) < Far. *pänir* ? Ayrıca krş. Wa. Ka. Am. Za. *pänir*, Aş. *penir*, Kür. Ku *penër*. Halaçça şekil herhalde Aş. *penir*'den.

“kesilmiş süt” (*mâst*) *qâtoq* (*qatoq*) < Tü. *qatıq*. T III 1373; Kelime Far. *qâteq*, Kür. *qatix* şekillerindedir. İran dillerinde kelime çok defa *qatuq olarak tespit edilmiştir (meselâ Tatça *qatuq*), belki gerçekte Halaçça ve Azeride de *qatuq*'tur.

“çökelek” (*käşg*) *torâq* (*qurut*) < Tü. *töraq* veya *toraq*. Krş. Kür. Ku *toraq*, *torax*, T III 1195.

70 “elbise” (*râht*) *käsik* (*pältâr*, *örtök*) < Tü. *käsik* “kesilmiş”, krş. R II 1163 *käsil*- Osman. “kendisi için (elbise) kesmek”.

“uzun erkek elbisesi” (*qäbâ*) *ârhäloq* (*don*, yanlış-doğru cetveline göre *örtük* dahi denir) < Azerî *arqalıq*, bk. T II 449 (Far. *ârhäloq*, Kür. *arxalix*, Bahtiyar. *olhölüh* vb.)

“gömlek” (*pirâhân*) *tun* (*köynäk*) <Tü. *tön* (uzun ünlü K *tön* ve Türkmen. *dön*). Belki burada da uzun ünlü kalıntısı, bk. Değerlendirme, madde 7.

“pantolon” (*şälvä*) *im* (*tommân, diz-dont*) < Tü. *im*. Sir Gerard Clauson’ın bildirdiğine göre Türkçede şu kaynaklarda tespit edilmiştir : eski Tü. *Türkische Turfantexte VII*, 36 *üm*, K *üm* (*ümlüg* gibi genişletilmiş şekillerin gösterdiği üzere ince ünlüyle), Kıpçak. Houtsma : *Ein türkisch-arabisches Glossar*, Leiden 1894 (13. yüzyıl), 59 *im?* (*im?*), eski Osman. *Tarama Sözlüğü I*, İstanbul 1943, 376 *im* (14. ve 15 yüzyıl kaynakları). Modern dillerde Çuvaşça *yem* ve Sarı-Uygur. *yem*’den başka kelimenin tespit edilmediği görülüyor. Bunların dışında Halaçça kelimeyi korumuş olan tek modern dildir. Belki de daha doğrusu *em* olarak okumaktır, bu şekliyle kelime eski Osmanlıca ve Kıpçakça için de daha uygun düşerdi, o takdirde eski Tü. ve Karahanlıcada *öm* okunmalıydı. Fakat kelimenin K’ye göre kısa ünlüyle oluşu buna karşı bir delildir (bazı ses benzeşmesi durumlarının dışında *e* Türkçede daima uzundur). Her ne olursa olsun ana Türkçe şeklin yuvarlak ünlüyle olmadığı kesindir, en yakın tahmin kelimenin ana Türkçede *im* olduğudur. Kıpçakça, eski Osmanlıca ve Halaçça gibi çeşitli diller bu hususta birleşiyor. Eski Türkçe ve Karahanlıca şekilde ünlü kendisini takip eden dudak ünsüzü yüzünden benzeşmeye uğramıştır (böyle olaylar için krş. T II, 719, 872, 995).

“çorap” (*cäurâb*) *cäurâb* (*corab*) < Far. id. Krş. Wa. *gurawä* (< daha eski Far. *gōrâb*), Aş. Ka. *cäurâb*, Am. *gurouä*, Za. *corou*. Daha fazlası için krş. T III 1025.

“börk” (*kolâh*) *bürk* (*börk*) < Tü. *börk* (Türkmen. *börük*, K’de yanlış olarak *börk* : Kaşgari iki ünsüz önünde çoğu zaman kısa ünlü yazmaktadır). Krş. T II 737.

“ayakkabı” (*käfş*) *hâdâq-qâbo* (*äyâqş-qâbî, bâşmâq*) < Tü. *adaq qabı* (< *qâp* + *ı*). *aqad* “ayak” için yukarıya bk.; *qâp* “kap” için bk. T III 1364. Halaçça *hâdâq-qâbo*’nun Azeri *äyâq-qabı*’dan bir ödünçleme çeviri olması mümkündür.

71 “yaka” (*yâqé, yâqé*) *yähä* (*yähä*) < Azerî *yähä* < *yaha* < Tü. *yaqa*, bunun için bk. T IV 1802. Kür. de de *yexe*, Wa. Aş. Ka. Za. *yähä* (Far. *yahé*), Am. *yehä*.

“yen” (*âstin*) *qul* (*qol*) < Tü. *qöl. qol* “kol” ile aynı kelime.

“etek” (*dâmân*) *hätäk* (*ätäk*) < Tü. *ätäk*.

“astar” (*âstâr*) *âstâr* (*âstâr*) < Far id. Ayrıca krş. Wa. *âsder*, *âstâr*, Aş. Ka. Am. *âstâr*, Za. *ässär*, Kür. Ku *astar*.

72 “iplik” (*nâh*) *boysimä* (iplik) < ?

“ip” (*risman*) *yiplik* (*ip*) < Tü. *yiplik*.

“daha sağlam ip, çadır ipi, halat” (*tânâb*) *tânâf* (*tânâf*) < Far. *tânaf* (~*tânâb*) < Ar. *fanâb*. Kür. Ku *tenaf*.

“keser” (*tişé*) *käsär* (*tişä*) < Tü. *käsär*, *käs-* “kesmek”ten. R II 1160 a göre Osman. Kırım Tü. *käsär* “keser”, buna karşı Çagatay. “*bıçak*”. Buna göre bir Azerî şivesinden ödünçleme olması mümkündür (fakat Türkmen.de de *käsär*’in anlamı “bıçak”tır).

“testere” (*ârré*) *hârrâ* (*ârrä*) < Far. *ârré*. Krş. Aş. Am. Za. *ârrä*, Ka. *äri*, Ga. *äрки*. Buradaki *h-* sonradan türemedir.

73 “delgi, matkap” (*mätté*) *niyâ* (*miyâ*) < mahallî İran şivelelerinden, krş. Wa. Am. *miyâ*, Ka. *mä’i* (buna karşılık Aş. *mätäk*, Za. *mätä* = Far. *mätté*). Belki de kelime Far. *meyâ* “güve” (elbiseleri denen) den geliyor.

“tahta levha” (*tähté*) *tähté* (*tähta*) < Far. id. Krş. Wa. id., Aş. Ka. Am. Za. *tähtä*, Kür. Ku *texte*.

“büyük balta” (*tişé-ye hâr-käni*, *täbär*) *tävârcuk* (*töüär*) < Far. *täbär*, herhalde Türkçe küçültme ekiyle (ünlü uyumu değiştirilerek) kurulmuş. Krş. Wa. *torä*, Aş. Ka. Za. *tävär*, Am. *töüärä*.

“mala” (*mälé*) *mälé* (*mälä*) < Far. id. Krş. Aş. Za. id, Am. *mälä*, Wa. *mälä*, *mälä*, Ka. *mäli*, Kür. Ku. *male*.

“kürek, bel (tarım aleti)” (*bil*) *bil* (*bel*) < Far. *bil*, daha eski şekli *bäl*, bk. Değerlendirme, madde 7. Krş. Aş. Za. *bil*, Ka. *balä*, Am. *bilä*, Kür. Ku *bäl*, *bär*.

74 “tuğla, kerpiç” (*heşt*) *heşt* (*kärpiç*) < Far. id. Krş. Aş. Za. id., Wa. *heštä*, Ka. Am. *heštä*, Ka. Am. *heštä*, Kür. Ku *xišt*.

75 “kayık küreği” (*paru*) *kürgäk* (*küräk*) < Tü. *kürgäk*.

78 “iyi” (*hub*) *hâvol* (*yağçt*) < ? Mahallî İran şivelerinde tespit edilmemiş. Far. *hâul* “korku” düşünülebilir < Ar. *haul*, veya daha doğrusu Kür. *hâvil*, *hawil* (oku. *hâvil*, *hâul*) id. Öylese bu dillerin hayatında gerçekten sık sık görülen *lucus a non lucendo*² için bir

² *Lucus* ‘koru’ *lucere* ‘ışıldamak’ fiilinden gelmiyor. Benzer kelimelerin her zaman birbiriyle ilgisi olmadığını göstermek için eski dil bilgilerinin yaptığı bir tür etimoloji.

örnektir. Veya = Kür. Ku *hewil* “yardım; fayda”? Minorsky 419, 420, 423 havul.

“kötü” (*bäd*) *pis* (*pis*) < Azerî *pis* < Far. *pes* “kirli”. Krş. Am. *pis* “kötü”, Kür. Ku *pîs* “kirli”. Minorsky 420 *pis* “kötü”.

79 “düz” (*râst*) *râst* (*duz*, fakat yanlış-doğru cetveline göre *düz*) < Far. id. Krş. Wa. Aş. Am. Za. id., Ka. *roust*, Kür. Ku *rast*.

“iğri” (*kâc*) *kâc* (*âyre*, yanlış-doğru cetveline göre *âgre* de denir) < Far. id. Krş. Aş. Ka. Za. id., Kür. Ku *keç*.

“aydın” (*râuşân*) *işiq* (*işiqh*) < Tü. *ışiq*, yukarıya bk.

“karanlık” (*târik*) *qârâloq* (*qârânqoloqh*) < Tü. *qaralıq* “karanlık”

“güzel” (*huşgel*) *qâşäng* (*göyçäk*, *gözäl*) < Far. *qâşäng*. Bu da neticede Türkçeden geliyor, bk. T III 1498, krş. Wa. Aş. Za. *qâşäng*, Kür. Ku *qeşeng*.

“çirkin” (*zeşt*) *pis* (*pis*) < Azerî *pis* < Far. *pes*, yukarıya bk.

“eril (müzekker)” (*nâr*) *hirkäk* (*ärkäk*) < Tü. *ërkäk*. Belki *hërkäk* okunmalıdır, bk. Değerlendirme, madde 7.

“dişil (müennes)” (*mâdé*) *tîşe* (*dîşt*) < Tü. *tîşi* veya *tîşi*.

80 “yaşlı” (*pir*) *qârri* (*qocä*) < Tü. *qarı*.

“genç” (*cävân*) *igît* (*cahal*) < Tü. *yigît* “yiğit, delikanlı”.

“şişman” (*çâq*) *kök* (*kök*) < Azerî *kök*. Bu dillerin dışında kelimenin Türkçedeki anlamı “kök, esas” tır (kısaca ünlüyle *kök*). Krş. Wa. *kok*, Kür. Ku *kok* “kök; şişman”. Fakat “şişman” anlamı (“kök” anlamının yanısıra) Azerî A’da da tespit edilmiştir.

“zayıf” (*lâyar*) *hârqân* (*aroqh*) < Tü. *ârçan*, *âr-* (K ve Türkmençe uzun ünlüyle) “bitkin, zayıf olmak”. Bu fiilden *-çan* ile yapılmış isim-fiil (Partizip).

“küçük” (*kuçäk*) *bällä* (*küçök*, yanlış-doğru cetveline göre *bala* da denir) < Tü. *bäla* “çocuk” (K “hayvan yavrusu, çırak”, R IV 1491 *bala* birçok şiveler “çocuk”, Osman. “kuş yavrusu, palaz”, Çagatay. doğu Tü. “çocuk, yavru”, 1161 güney Sibir. *pala* “çocuk”; Türkmen. *bäla*).

“büyük” (*bozorg*) *yekgä* (*böyök*) < Azerî (A) *yekä* < Mongol. *yeke*, bk. T I 406.

“hafif” (*säbok*) *yüngül* (*yüngül*) < Azerî (A) *yüngül*. En eski Türkçe şekil *yärñil* (çoğu yerde > *yeñil*), bk. R III 323 Altay Tü. Çagatay., kelime Çagatay. da (R III 597) *yüñül* şeklinde de vardır, belki *yür* (*yur*) “yün, kuştüyü” e benzetildiğinden bu şekilde girmiştir.

Yani kelimenin Halaçça şeklinin kendi başına gelişmiş olabilmesi de mümkündür.

“ağır” (*sängin*) *qurs* (*aqr*, *qors*) < Azerî (A) *qurs*. Azerice kelimenin açıklanması güçtür, belki de *qursaq* “kursak, karın” (= şişmanlık, krş. çoğu yerde *qursaqılı* “gebe”) kelimesinin köküdür. Ayrıca Krş. Kür. Ku *qurs*.

“ıslak” (*târ*) *höl* (*yaş*) < Tü. *öl*.

“kuru” (*hoşg*) *qurruq* (*qurî*) < Tü. *qürvç*.

81 “keskin” (*tiz*) *yitti* (*itî*) < daha eski Azerî *yiti < Tü. *yitig*.

“küt, körelmiş” (*kond*) *kond* (*könd*) < Far. id. Krş. Wa. Aş. Ka. Am. Za. id.

“uzun” (*derâz*) *uzâq* (*uzah*, *uzun*) < Tü. *uzaq*

“kısa” (*kutâh*) *qısqâ* (*qıssâ*) < Tü. *qısqa*.

“ince” (*bârik*) *hâniz* (*inçâ*) < ? *âniz* veya *eniz* (R I 734 Lebed. *âniz*, Radloff *ân-siz*'den geldiğini kaydediyor, belki doğru); *ên* “en” den türemiş bir kelime.

“geniş” (*pâhn*) *hânlih* (*ânle*) < Tü. *ênlig*, *ên* “en” den (Türkmen. *în* K *ên*). Burada *ê* kısaltmıştır.

“dar” (*tâng*) *târ* (*dar*) < Tü. *târ*.

“uzak” (*dur*) *yirâq* (*iraqlı*) < Tü. *yirâq*.

“yakın” (*nâzdik*) *yıwoq* (*yağun*, *yawoqlı*) < Tü. *yayıuq* veya *yâyıuq*.

82 “tok” (*sir*) *toq* (*toğ*) < Tü. *toq*.

“aç” (*gorosné*) *âc* (*ac*) < Tü. *âç*. -c'den dolayı belki de Azeriden ödünçlemedir. T III 1403.

“susamış” (*tâşné*) *susus* (*susuz*, yanlış-doğru cetveline göre *susız* de denir) < Tü. *sübsuz* “susuz, susamış”.

83 “taze, yeni” (*tâzé*) *tâzé* (*yengî*) < Far. id. Krş. Wa. Aş. Za. id., Am. *tâzâ*, Ka. *tâzi*, Kür. Ku *taze*, *teze*.

“eski” (*kohné*) *kohné* (*köynâ*) < Far. id. Krş. Aş. id., Ka. *kanây*, Am. *kouney*, Za. *könâ*, Kür. Ku *kohne*, *kone*.

“bayat” (*beyât*) *beyât* (*beyât*) < Far. id. < Tü. *bayat* Krş. Wa. Aş. Ka. Za. id., Am. *bivât*.

“tuzlu” (*sur*) *hâçöh* (*şor*) < Tü. *âçıç* “acı”.

“tatlı” (*şirin*) *şirin* (*şirtn*) < Far. id. Krş. Wa. Aş. Ka. Am. Za. id., Kür. Ku *şirin*.

“yağlı” (*çärb*) *yâqlo* (*yâqlı*) < Azerî *yaylı* < Tü. *yâyılıç*

“acı” (*tälh*) *hâçöh* (*acı*) < Tü. *âçıç* yukarıdaki gibi.

“baharlı, biberli (yemek)” (*tond*) *tond* (*tönd*) < Far. id. Krş. Wa. Aş. Ka. id. Am. *tönd*, Za. *ton*, Kür. Ku *tund*.

“ekşi” (*torş*) *turş* (*turş*) < daha eski Far. [*turş*] (> *torş*). Krş. Wa. Aş. Ka. Za. *torş*, Am. *törş*, Kür. Ku. *tirş*.

“soğuk” (*särd*) *buz* (*soyoqñ*) < Tü. *büz* “buz”. Minorsky 420 *buz* “buz”.

“sıcak” (*gärm*) *hisdi* (*issî*) < Tü. *ıs(s)ıy*. Minorsky 420 *hissi* “kaynar”.

84 “serin” (*honok*) *honok* (*särin*) < Far. id. Krş. Wa. *honok*, Aş. Ka. Za. *honek*.

“sert” (*säht*) *säht* (*bärk*) < Far. id.

“güçlü, sağlam” (*seft*) *bärk* (*bärk*) < Tü. *bärk*.

“güçsüz, zayıf” (*şol, läht*) *boş* (*şel, boş*) < Azerî *boş* “güçsüz”. Kelimenin Türkçede başka yerlerdeki anlamı genellikle “boş” tur (Türkmen, *boş*, K *boş* ~ *böş*), fakat K’de bile “sölpük, pörsük, gevşek” anlamına gelmektedir, herhalde bu anlamından sonra da “güçsüz, zayıf” anlamını almıştır.

“yumuşak” (*närm*) *yomuşâq* (*närem*) < Tü. *yumşaq* (Azerî ve Türkmen.de de böyle, buna karşı Osman. *yumuşak*, fakat herhalde kelime Osman. dan gelmiyor).

86 “dolu” (*por*) *tolâ* (*dolt*) < Tü. *tölu*.

“önde, ileride” (*celäu, pis*) *ilgär* (*qabaqñ*) < Tü. *ilgärü*, Halaçça şekil -ü’nün düşmesiyle ortaya çıkmıştır.

“arka, arkada” (*‘äqäb, päš*) *hâqâ* (*dal*) < Tü. *arqa*. Krş. T I 14.

“ak” (*säfid*) *hürün* (*aq*) < Tü. *ürün* veya *ürün*. Minorsky 420, 422 *hürün* “ak, güzel”.

“kara” (*seyäh*) < *ârâ* (*qärâ*) < ? Komşu İran şivelerinde bu kelime yok. Belki *qara* < Tü. *qara* için işitme hatası, krş. Minorsky 420 *qara* “kara”? T III 1440³.

“sarı” (*zärd*) *säroñ* (*sarî*) < Tü. *särıy*. T III 1207.

“yeşil” (*säbz*) *kük* (*yaşıl*) < Tü. *kök*. Belki de korunmuş olan uzun ünlüyle, bk. Değerlendirme, madde 7. T III 1677.

“açık mavi” (*âbi*) *âbi* (*âbi*) < Far. id. Krş. Wa. Aş. Ka. Am. Za. id.

³ Sonradan kelimenin gerçekten bir işitme hatası olduğu ve qârâ olarak söylendiği anlaşıldı (Çeviren).

“mavi” (*käbud*) *güy* (*göv, gög*) < Azerî *gög* < Tü. *kök*. Minorsky 420 *koy*. Görünüşte Wa. *käv*, Am. *köu*, Za. *käu* şekilleri de Tü. *kök*'e benziyor, fakat bunlar Far. *käbud* ile ilgili (krş. Aş. *kebut*, Ka. *käbut*).

87 “al, kırmızı” (*sorh, qermez*) *qırmız* (*qırmızı*) < Far. *qermez*. Krş. Za. *qermez*, Kür. Ku *qırmız*.

“eflatun” (*benäfs*) *benäfs* (*benouş*) < Far. id. Krş. Wa. Am. *benouş*, Aş. Ka. *benäfs*, Za. *benäüş*.

90 “yukarı” (*bâlâ*) *yoqqâr* (*yoğârî*) < Tü. *yoq(q)aru*, Halaçça şekil -u'nun düşmesiyle ortaya çıkmıştır. Minorsky 420, 422 *yoqqar*.

“aşağı” (*pâ'in*) *enâ* (*aşşaqî*) < Tü. *enâ'ine*”, *en-* den, zarf-fiil (Konverb). Minorsky 420 *enâ*.

C. Değerlendirme

Halaççanın şekil bilgisine ait bazı noktalara Minorsky de makalesinin 425. sayfa ve devamında işaret etmiştir. Bunları burada tekrarlamak istemiyoruz. İsim çekimi kısmen Azericenin özelliklerini gösterir, bunlardan biri yükleme hali ekinin -ı/-i oluşudur, meselâ (421) *hatı hindim* “ata bindim” (fiil çekimi de kuvvetli Azerî etkisi altındadır); ayrılma hali eki genel Türkçede olduğu gibi *-dan/-dän*: *hattan endim* “attan indim”, *tağdan endim* “dağdan indim” (yani Orhun Türkçesinde olduğu gibi *-ta/*, *tä* ve Uygurcayla Karahanlıcada olduğu gibi *-dın/-din* değil). *-ça/-çä* şeklinde olan bulunma hali karakteristiktir. Bu ek Türkçede başka yerlerde zaman sınırlama hali (Terminalis) “-ye kadar” ya da eşitlik hali “gibi” gösterir (fakat diğer bazı diller yanında eski Osmanlıcada bu ekin bulunma hali görevi yüklediği sık sık görülür). Örnek : *sâni yanınçä* “senin yanında” vb. *-qa/-kä* şeklinde olan verme hali önemlidir : *tağqa* “dağa”, *yerkä* “yere”; başlıbaşına bu bile Halaççanın yalnızca bir Azerî şivesi olmadığına açık bir delildir. Gene *uçümün yıl* (420) “evvelki yıl” ilgi çekicidir, burada *uçümün* = *üç-ümün* olsa gerek, yani aslında “üçüncü yıl”; burada sıralama sayı sıfatı eki *-ümün* (-m- ile) korunmuş gibi görünüyor, bu Çuvaşça ve Türkmencede de benzer şekilde görünmektedir (bk. Fundamenta, I, 731). Eski Türkçenin gelecek zaman eki *-γa/-gä* de korunmuştur : (424) *yaqtıyam* “yakacağım, yakmak istiyorum”.

Ne var ki Halaççanın şekilbilgisi malzemesi bize ancak tam olmayan bir şekilde intikal etmiştir. Sesbilgisi özelliklerini ise şekil bil-

gisinden çok daha iyi bir şekilde görebilmekteyiz. Aşağıdaki ses olaylarını zikrederim :

1 Eski Tü. *k-* korunmuş, Azerideki gibi *g-* olmamıştır, krş. Mogaddem 154 *kālin* “gelin” (= Azerî *gālin*), *kūni* “aynı adamın başka karısı, ortak” (= *gūni*), *köz* “göz” (= *göz*), *köt* “göt” (= *göt*), *kün* “güneş” (= *gün*), *keçä* “gece” (= *gecä*) vb.

2 Eski Tü. *t-* korunmuş, Azerideki gibi *d-* olmamıştır, krş. Mogaddem 155 *til* “dil” (= Azerî *dil*), *tiş*, “diş” (= *diş*), *töş* “döş, göğüs” (= *döş*), *tâlâq* “dalak” (= *dalaγ*), *tâq* “dağ” (= *dâγ*), *târ* “dar” (= *dar*) vb.

3 Son- ve içseste *-g/-γ-*, *-g/-γ-* korunmuştur. İçses için krş. Mogaddem 156 *siçqân* “sıçan” (= Azerî *siçân*), *tâvuşqân* “tavşan” (= *douşan*), *qâzqân* “kazan” (= *qazan*); ayrıca Mogaddem 75 *kürgäk* “kayık küreği” (= *küräk*), 80 *hârqân* “zayıf” (< *ar-γan*), 81 *qısqä* “kısa” (= *qıssä*). Sonses için krş. Minorsky 418 *ällik* “elli” (= *älli*), Mogaddem 80 *qurruq* “kuru” (= *qurt*), *hänliḥ* “enli, geniş” (= *änle*), *haçöh* “tuzlu, acı” (= *acı* “acı”), *sâröh* “sarı” (= *sart*).

4 Azerinin aksine olarak önses *γ-* korunmuştur : Mogaddem 155 *yil* “yıl” (= Azerî *il*), *yiplik* “iplik” (= *iplik*), *yiti* “keskin” (= *iti*, daha eski Azerice şekil Halaççada korunmuştur), *yirâq* “uzak” (= *iraqh*).

5 Azerideki *-γ*, *-ḥ*, *-qh* nin karşılıkları her yerde (Mogaddem 156) *-q* dır ve bu *ğ* olarak telâffuz edilir. Demek ki eski Tü. *-q* ve *-γ* ikisi de *-ğ* olarak görülüyor : *qulaq* “kulak” (< eski Tü. *qulaq*, Azerî *qulaqh*), *yirâq* “uzak” (< *yirâq*, Azerî *iraqh*), fakat aynı zamanda *tâq* “dağ” (< *tâγ*, Azerî *dâγ*). Eski Tü. içses *-γ-* da *>ğ* olmuştur : *oqlan* “oğul” (< *oγlan*, Azerî *oγlan*), *boquz* “boğaz” (< *boγoz*, Azerî *buγâz*), *hârqân* “zayıf” < *ar-γan*.

6 Eski Tü. *e/ä* ayrımı Azerideki gibi korunmuştur, *e > ä* (Osmanlıcadaki gibi) olmamıştır, krş. Minorsky *beş* “beş”, *yeti* “yedi” (*γ-* nin arkasında sonradan oluşmuş *e < ä*, fakat *äkki* “iki”, *ällik* “elli”; *endim* “indim”, *yerkä* “yere” (*e* sonradan oluşmuş *< ä*), fakat *sän kälmä* “sen gelme”. Mogaddem’de de böyle : *küçä* “keçe”, fakat *keçä* “gece” vb. Aşağıdaki maddeyle de krş.

7 Halaççanın ana Türkçedeki uzun ünlüleri koruyup korumadığı biraz şüphelidir. Bunların korunduğu sanısını veren belirtilere bir göz

atalım : Minorsky 418 de *oun* “on” (= eski Tü. *ōn*), Mogaddem 70 *toun* “gömlek” (= eski Tü. *tōn*, ana Tü. *tōm, Çuvaşça *tum*’dan dolayı), bu kelimelerde bir uzun ünlü yankısı varmış ve bundan *tōn* > *toon* > *toun* şeklinde diftonglar gelişmiş gibi görünüyor. Fakat bu durum belki İran etkisi ile de açıklanabilir : orta Far. -*ān* modern Farsça şivelerde > -*ōn*, -*ūn*- -*oun* olmuştur (*nān* “ekmek” okunuşu *noun* vb.); bu durum esasen kuvvetli bir İran etkisi altında bulunan (bk. madde 8 ve Son Düşünceler) Halaççayı *on* ve *ton*’u İran telâffuzuna uydurarak *oun* ve *toun* şeklinde telâffuz ettirecek kadar etkilemiş olabilir (Mongolcadaki *a* ve *o*’ların bir kısmı Mogolcada⁴ > *â* oluyorsa bunda gene İran etkisi vardır. Ligeti’nin *Acta Orientalia Hungarica* 17, 1964, 1-48 deki iddiasının aksine ana Mongolcadaki uzun ünlülerin korunmuş olduğu düşünülemez. Türk ve Mongol dillerinin ses sistemi üzerindeki yaygın İran etkisi hakkında düşüncelerimi başka bir yerde anlatacağım.). Bundan başka Minorsky uzun ünlüler ve diftonglar kaydetmemiştir.

Mogaddem’in eserindeki bazı tespitlerde ise uzun ünlülerin varlığı daha muhtemeldir. Burada genellikle *ı*, *o*, *ö* ünlüleri sadece harekeyle (defektiv) olarak yazılmaktadır, yani *esre* veya *ötre* olarak. Ancak bu ünlülerin tam olarak harflerle (plene) (*yâ* ve *vâv* ile) yazıldığı bazı istisnalar vardır. Şu var ki böyle yazılışlar hemen her zaman ana Tü. de bir uzun ünlünün bulunduğu yerlerde görülmektedir. Krş. Mogaddem 26 *qiz* (قیز) “kız evlât” < eski Tü. *qiz*; 33 *qul* (قول) “kol” < eski Tü. *qöl*, 38 *qun* (قون) “koyun” < eski Tü. *qōn*, 52 *hurâq* (هوراق) “orak” < eski Tü. *ōraq*; 64 *huçâq* (هوچاق) “ocak” < eski Tü. *ōçaq*; *bürk* (بورک) “börk” < eski Tü. *börk*, 86 *kük* (كوك) “yeşil” < eski Tü. *kök*, 43 *kükârçik* (كوكارچيك) “güvercin” < eski Tü. *kökörçgün*. Bu sekiz tespitite de aslı uzun ünlülerin bulunması bir rastlantı olamaz. Bu sebepten *qiz*, *qöl*, *qōn*, *hōraq*, *hōçaq*, *börk*, *kök*, *kökârçik* olarak okumak belki de tercih edilmelidir. Şu da var ki Minorsky 420 *kis* (böyle yazılmış!) “kız evlât” daha doğru olarak *qiz* okunmalıdır (*i* > *î* ile). Fakat diğer taraftan (belki İran etkisiyle) *î* > *î* > *i* (bilindiği üzere İranca *î* tam uzun olarak telâffuz edilmez,

⁴ Mogolca : Afganistan’da konuşulan bir Mongol dili. Buna karşılık Mongolca, Mongol dilleri gurubunun genel adı (Çeviren).

belki gerçek telâffuzda görülüyorsa bile bu uzunluk fonoloji bakımından önem taşımıyor), $\bar{o} > \bar{u} > u$ ve $\bar{o} > \bar{u} > \bar{u}$ olduğu da tahmin edilebilir. Eğer böyleyse *qiz*, *qul*, *qun*, *hurâq*, *huçâq*, *bürk*, *kük*, *kükârçik* okunuşları doğrudur; ancak bu durumda da kısa ünlüyle beklenen (eski Tü. ι , o , $\bar{o} > \iota$, o , $\bar{o}$, buna karşılık $\bar{i}$, $\bar{o}$, $\bar{o} > i$, u , $\bar{u}$ *qız, *qol, *qon, *horaq, *hoçâq, *börk*, *kök, *kökârçik şekillerini bulamadığımız için eski Tü. bir uzun ünlü yankısının bulunduğu meydana çıkacaktı. Mogaddem'in sunduğu malzemeyi zorlamaya lüzum bırakmadığı için bu kabul ediş daha muhtemel olsa gerek. Şuna da işaret edilmelidir ki $\bar{i} > i$, $\bar{o} > u$, $\bar{o} > \bar{u}$ gelişmesi her zaman düzenli değildir. 31 *töş* “döş, göğüs”, $< t\bar{o}\bar{s}$, 56 *hot* “ateş” $< \bar{o}t$, 80 *hol* “ıslak” $< \bar{o}l$, 81 *qısqâ* “kısa” $< q\bar{i}sq\bar{a}$ gibi durumlar da var. Bütün olarak bu konu için malzeme pek yetersizdir. İlgi çekici bir gerçek de aslı $\bar{e}$ ($< *\bar{a}$) nin sadece pek nadir olarak $\bar{a}$ (sayfa 81 *hänlih* “enli” $< \bar{e}nlig$ gibi), gene nadir olarak e (sayfa 90 *enâ* “aşağı” $< \bar{e}nâ$ gibi) e çoğu zaman tam olarak harfle yazılmış (plene) yani $\bar{e}$ ya da $\bar{e} > \bar{i} > i$ şeklinde görülmesidir, krş. 32 *bil* (veya *bêl*) “bel, vücudun ortası” $< b\bar{e}l$, 60 *işik* (*êşik?*) “kapı” $< \bar{e}şik$, 67 *hikmâk* (*hêkmâk?*) “ekmek” $< \bar{e}tmâk$, 79 *hirkâk* (*hêrkâk?*) “eril (müzakker)” $< \bar{e}rkâk$ (fakat 27 *hâr* “erkek” $< \bar{e}r < \bar{a}r$ ve 57 *keçâ* “gece” $< k\bar{e}çâ$). Burada daha doğru olarak $\bar{e} > \bar{i} > i$ okunması gerektiğini s. 73 te Far. *bêl* $> b\bar{i}l > bil$ “bel (tarım aleti)” in Halaççada *bil* olarak görünmesi tanıtılar durumunda.

Hiç olmazsa uzun ünlü yankularının bulunduğu bize pekâlâ mümkün görünüyor fakat meselenin kesin açıklaması için malzeme yetmiyor. Hattâ muhtemel $\bar{a} < a$, $\bar{a} < \bar{a}$ ve $u/\bar{u}$, $\bar{u}/\bar{u}$, $i/\bar{i}$ karşıtlıklarını gösterecek hiçbir ipucu yok.

8 Ünlü sistemi (Vokalismus) oldukça kuvvetli şekilde İranlaşmıştır. Böylece genellikle Tü. a , $\bar{a} >$ dudaksıl $\bar{a}$ olmuştur: *hâdâq* “ayak” ($< adaq$, Azerî *âyaq*), *gâş* “kaş” ($< q\bar{a}\bar{s}$, Azerî *qaş*) vb. Hattâ b -den sonra gelen a ların bir kısmı $> o$ olmuş, yani daha fazla dudaksılaşmıştır: *boş* “baş” ($< baş$, Azerî *baş*), *boğârsâq* “bağırsak” ($< bağırsaq$, Azerî *bağırsaq*); fakat meselâ *bârmâq* “parmak”.

9 Eski Tü. $-b$ hiç değilse Horâkâbâd şivesinde $-f$ olarak korunmuştur (Minorsky 421 *suf*, buna karşılık 419 Kondurud *su*, Mogaddem 55 te de *su*).

10) Eski Tü. $-\tilde{n}$, $-\tilde{n}^5$ sesi n şeklinde korunmuştur. Krş. Mogadem 38 *qun* "koyun" < *qōñ*, K'de *qōn* izafî bir Argu şekli olarak gösterilmiştir. Bundan başka 67 *qānāq* "kaymak" < *qañaq* da K'de Argu şekli olarak gösterilmiştir. Bundan başka Minorsky 419 *k'önör* "yanar" < eski Tü. *kön-*, K'ye göre bu da bir Argu şeklidir. Bunun için bir diğer Argu kelimesinin de bulunduğu kelime hazinesini krş. Bundan önceki 1-8. maddelerde toplanan özellikler diğer birçok Türk dillerinde de görüldüğü halde (bu özellikler sadece Azeride görülmüyor) bu maddenin konusu olan özellik son derece arkaiktir, krş. M. Räsänen : *Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen*, Studia Orientalia 15, Helsinki 1949, 205-209 ve V. M. Nadelyaev : *Çtenie orchono-yeniseyskogo znaka z i etimologiya imeni Ton'ukuka*, Tyurkologičeskie issledovaniya, Moskova-Leningrad 1963, 197-213. Eski Tü. $\tilde{n}$ modern şivelerin çoğunda (kısmen Kaşgarlı'nın zamanında yani 11. yüzyılda bile) hemen hemen genellikle y olmuştur. Yalnız Halaçça'dan çok uzakta, kuzey Sibiryada konuşulan Yakutça $\tilde{n}$ sesini nasallaşmış j olarak korumuştur, bundan başka $\tilde{n}$ çeşitli şivelerde sporadik olarak (sadece münferit örneklerde) $-yn-$ veya $-n-$ şeklinde varlığını devam ettirmiştir. Krş. T III 1590 : Türk şivelerinin çoğunda *qon* "koyun" kelimesi *qoy* şeklinde, güney-batı şivelerinde (Osmanlıca, Azerî, Türkmence) ise *koyun*, *goyun* şeklindedir; 1417 *qañaq* kelimesi Yakutçada *hajaḥ* olarak korunmuştur, bu kelime Hakasça ve Sarı-Uygurcada (aynı zamanda Karahanlıcada) *qayaq* olmuştur, fakat şivelerin çoğunda (kurala aykırı olarak) *qaymaq* şekline girmiştir; Räsänen 207 hemen bütün Türk şiveleri (Karahanlıca dahil) *köy-* "yanmak", sadece Argu *kön-*, Yakutça *köj-*, *köyn-*, *köny köyny-* şekillerine sahiptir.

11 Türk dillerinin sınıflandırılmasında belki de en önemli alâmet ister tarihî sınıflandırma için olsun, ister tasvirî-karşılaştırmalı sınıflandırma için olsun iç- ve sones $-d/-d$ nin gelişimidir. Bunun özel önemi Samoyloviç tarafından anlaşılmış ve o zamandan beri değiştirilmeden okul kitaplarında yer almıştır. Räsänen s. 28 de böyle olduğu gibi N. Poppe : *Introduction to Altaic linguistics*, Wiesbaden 1965, s. 34 te de böyledir. Bu sesin gelişimi aşağıdaki şekilde olmuştur: eski Tü. d > orta Tü. (Karahanlı). δ , sonradan > (Çuvaş. r))Tüvin.-

⁵ Türkiye'de kullanılan çevri yazılarda çoğu zaman ny işareti ile gösterilen ses (Çeviren).

Karagas. *-d-*, *-t-*, Yakut. *t*, Hakas. *-z-*, *-s*, bunların dışında bütün şivelerde *y*. Yani (en çok verilen örneği alalım) eski T.ü. *adaq* "ayak" > Karahanlı. *aḏaq*, (Çuvaş. *ura*), Tuvin. *adaq*, Yakut. *ataḥ*, Hakas. *azaḥ*, bunların dışında *ayaq*. *d* sesini *d*, *t* (veyahut da *z*) şeklinde korumuş olan şiveler genellikle Turcia'nın⁶ uzak doğusunda konuşulduğu halde şimdi Turcia'nın hemen en batısında konuşulan bir dil yani Halaçça da *-d-* şeklini göstermektedir. Krş. Mogaddem 33 *hâdâq* "ayak" < eski Tü. *adaq*, 41 *quḏruq* "kuyruk" < *quḏruq*. Bu kelimelerin ikisi de Mogaddem tarafından s. 156 da Azerî şekilleri olan *âyaq* ve *quyruq* ile karşı karşıya getirilmiştir; buna rağmen (tıpkı Minorsky gibi) Türkolog değil, İranist olan yazar bunun Türkoloji için önemini anlamamıştır. Bundan başka yazar (Türkolog olmayan biri için bu normal görülmeli) yukarıdakilerin dışında eski Tü. *-d-* yi koruyan iki kelimeyi de gözden kaçırmıştır : 35 *sidâk* "sidik" < eski Tü. *sidük* (K 521 de böyle) ve 28 *küdân* "dügün" < eski Tü. *küdân* (K 394); istisnalar mevcut değildir. Bu çok önemli bir olaydır; bunun ortaya çıkmasıyla Türk dillerinin şimdiye kadar, dil-coğrafyasına göre kolayca ve rahatlıkla yapılan ve *-d-* nin doğuda korunduğunu, batıda ise > *-y-* olduğunu gösteren sınıflandırılmasının tamamı rafa kalkmıştır. Hemen hemen en batıda bir *-d-* şivesi bulmaktayız! Durum İndogermanistikte geçen buna çok benzer bir olayı hatırlatmaktadır : Önceleri kentum-dillerinin batıda, satem-dillerinin doğuda olduğunu gösteren şema geçerli idi, ama İndogerman dilleri bölgesinin en doğusunda bir kentum-dili olarak Toharcanın keşf edilmesiyle herşey altüst oldu. Şimdi biz de bildiklerimizi bırakıp yeniden öğrenmeliyiz. Başka bir karşılaştırma daha yapmak gerekiyor : Eğer Halaççanın yukarıda belirtilen ve daha belirtilecek olan ve eski Tü. nin başka her yerde kaybolmuş durumunu koruyan eski özelliklerine bakacak olursak, bu dilin Türkoloji için öneminin meselâ Norveç içlerinde bir yerde birdenbire (çoktan ölmüş olan) Got dilini konuşan insanlar bulunursa bunun Germanistik için önemi, veya Semitistler herhangi bir yerde Akatça konuşulan köyler bulsalar bunun Semitistik için önemi ne olacak idiye, o olduğunu görürüz. Bu gözlemlerin ışığı altında Halaççanın modern Türk dillerinin en önemlilerinden biri olduğu ortaya çıkıyor. Poppe'nin kitabında verilen şemaya göre

⁶ Yazar bu kelimeyi Türk dillerinin konuşulduğu bütün yerler anlamında kullanıyor (Çeviren).

Halaçça Tuvincenin bir şivesi olarak gösterilmeliydi (bu bile dil-coğrafyasına dayanan sebeplerden dolayı ilgi çekici olurdu), fakat Halaççanın kendi başına bir Türk dili olduğu açıktır : ana Tü. *ñ* in gelişimi Tuvincedenkinden başkadır (Tuvincede her yerde *ñ* > *y*, bazı doğu şivelerinde > *j* fakat bu hallerde eski *y* ler de > *j*, yani bütün *y* ler > *j*, başka türlü söylenirse *t* < *y*, krş. F. G. Ischakov: *Tuvinskiy yazık*, Moskova-Leningrad 1957, 103 *iji* “iki” < *igi < *äki* vb.); kelime hazinesi de Tuvincedenkinden ayrılmaktadır vb.

12 Mongolca ve Tunguzcadaki Türkçe ödünçleme kelimelerin ispat ettiğine göre ana Türkçenin eski zamanda bir *p- sesine sahip olduğu ve bunun *f* > *h* üzerinden kaybolduğu farz edilmelidir. (krş. Tü. *oyma* “keçe çorap” = Mongol. *hoyima-sun*, = Mancu. *fomon*, Mancucadaki *f*- < ana Tunguz. *p-; demek gerçekten ana Tü. *poyma şekli kabul edilmelidir). Bazı Türk dillerinde (özellikle Azerî. Özbekçe ve yeni Uygurcada) belki bu aslî *p- ler hiç olmazsa *h*- şeklinde devam etmiştir, krş. diğerlerinin yanısıra M. Räsänen, *Ural-Altäische Jahrbücher* 33 (1961), 146-8. Fakat bunlar sadece pek münferit ve istikrarsız birkaç örnekten ibarettir, Räsänen'in verdiği örneklerden bir kısmı da şüpheli görünmektedir. Bunların en önemli ve öğretici olanlarından bazıları : Azerî *hör*- “örmek” (fakat yeni Uygur. *ör*-, Özbek. *or*-), Özbek. *hokiz* “öküz”, yeni Uygur. *höküz* (fakat Azerî *öküz*), Azerî *hürk*- “ürkmek”, Özbek. *hurk*- (fakat yeni Uygur. *ürk*-), Azerî, yeni Uygur. *him* “im, işaret” (Özbekçede tespit edilmemiş), Azerî *hördäk* “ördek”, yeni Uygur. *hördäk* ~ *ördäk* (Özbek. *ordak*), Azerî *hür*- “ürüme, havlamak”, Özbek. *hur*- (yeni Uygurcada tespit edilmemiş), Azerî, yeni Uygur. *höl* = Özbek. *hol* “ıslak”. Bütünüyle bir düzineyi bile geçmeyen kesin, fakat sık sık istisnaları da olan örnekler. Buna karşılık *h*- nin buralarda aslî olmadığını gösteren iki gerçek vardır : 1) Bu kelimeler için *h*- en eski kaynaklarda değil, ancak Mongollar zamanından beri (13./14. yüzyıllar) tespit edilmiştir. Mongolcada (ve aynı zamanda İrancada) *h*- bulunduğundan yukarıdaki kelimelerdeki *h*- lar aslî değil sonradan, yani İran ve Mongol telâffuz alışkanlıklarına uydurularak türemiş olabilir. 2) *h*- için verilen Türkçe örnekler her zaman Mongolca şekillere uymuyor. Azerî *hör*- “örmek” için krş. aynı kelimeden türemiş olan Mongol. *örmege* (*hörmege değil) “palto”; Özbek. *haral* “karasapan” a karşı Mongol. *aral* (*h*- ile değil); Kumuk. *hau* “av” a karşı Mongol. *aba* (*h*- ile değil) vb. Bu yüzden bazı araştırmacıların (meselâ Sir Gerard

Clauson) bu *h*- ları aslı olarak kabul etmeyişleri malzemenin sporadik ve çelişmeli hüviyeti dolayısıyla tamamen anlaşılır bir tutumdur. Diğer bazı araştırmacılar (bu arada makalenin yazarı) bu iddiaya karşı ihtiyatlı davranmışlardır.

Ne var ki Halaççada örnekler çok sayıda bulunduğu için burada Türkçedeki aslı *h*- nın bir yankısının bulunması pekâlâ mümkündür. (Ancak burada da Mongolca ile bir çelişme durumu söz konusudur : *här* “erkek” = Mongol. *ere*, *here* değil.) Mogaddem’in s. 154 te bir araya topladığı örnekleri gözden geçirelim : *här* “erkek” (= Azerî *är*, bunun gibi bütün diğer Türk dillerinde *h*- sız, Minorsky *här*), *häm* “cunnus”, *hädâq* “ayak”, *hät* “at” (Minorsky *hat*), *hâqâc* “ağaç” (Minorsky *hayaç*), *hüzüm*, “üzüm”, *hurâq* “orak”, *hot* “ateş” (Minorsky id.), *hây* “ay”, *häv* “ev” (Minorsky *höv*), *huçâq* “ocak”, *hätäk* “etek”, *hirkäk* “eril (müzekker)”, *hârqân* “zayıf” (= Özbek. *hâri-* “mecalsiz kalmak”, yeni Uygur. *har-*, buna karşılık Azerî *arığ* “zayıf”, Mogaddem’de *aroqğ*), *hänliğ* “enli”, *hâçöh* “acı”, *hisdi* “sıcak”. Bunlara birkaç örnek daha katılabilir meselâ *hol* “ıslak” (= yukarıya bk. Azerî, yeni Uygur. *höl*, Özbek. *hol*) ; Minorsky’de *het-* “etmek”, *hay-* “söylemek” gibi fiiller. Bu defa *h*- nın aslı olduğunu aşağıdaki noktalar göstermektedir :

1) Örnekler oldukça çoktur.

2) Sonradan türeme *h*- hemen hiç yoktur. *hârrâ* “testere” < Far. *ärrê*’de aşırı doğrucu bir kendinden sayma durumu (hyperkorrekte Selbstbehauptung) kabul edilebilir.

3) Mantiğa uygun şekilde *h*- *hot* (< *öt*) “ateş” ta da bundan türemiş olan *huçâq* “ocak” ta da görülmektedir.

4) Açık ve sayı bakımından dengeli bir *h*- : *sıfır* karşıtlığını gösteren birçok *h*- sız örnek de vardır. Krş. meselâ Minorsky 418 deki sayılardan bir yanda (*h*) *alta* “altı”, *hottuz* “otuz”, diğer yanda *äkk’i* “iki”, *üç* “üç”, *oun* “on”, *ällik* “elli”. Mogaddem’de de sadece *oqlan* “oğul”, *oqlâq* “keçi yavrusu, oğlak”, *ärik* “erik”, *âqâr* “dere”, *uzâq* “uzak”, (Minorsky) *en-* “inmek” vb. Azerîde de benzer şekilde bulunan kelimeleri değil (insan bunları à la rigueur Azerî kelimeleri olarak da kavrayabilir) fakat şüphesiz orijinal olan *änne* “dudak”, *äşkâ* “eşek”, *äçe* “keçi”, *älomlâ* “elma”, *ängir* “dün”, *ım* “pantolon”, *ilgâr* “önde” gibi şekilleri krş.

Halaççanın düzenli bir şekilde ana Türkçedeki *h-*: *sıfır* karşıtlığını korumuş olmasının pek mümkün olduğunu kabul etmek için eldeki malzeme yeterlidir. Ve bu noktada Halaçça 7./8. yüzyılların Orhun Türkçesinde bile bulunmayan (Orhun Türkçesinde *h-* lar kaybolmuştu) en eski özellikleri gösteren Türk dili olacaktır.

Şimdi kelime hazinesine bakalım. Orada da bir çok eskilikler görmekteyiz. Minorsky 420 (*yol havul*) *dayärtti* “(yol iyi) değil idi”, 422 (*bäläd*) *dayıl-äm* “(biliyor) değilim” şekillerini alalım. Burada da korunmuş bir Argu şekli bulunmaktadır, krş. K 165 *day* ve *day-ol* şekillerinin Arguca olduğu bilhassa belirtilmiştir. Bu kelimenin Oğuzca *tägül* (> Osman. *değil*) ile aynı olması pek muhtemeldir. Gelişmeler şöyle olmuştur : *tägül* < *tägöl* < *-tägol* = *day ol* < *-tay ol*, her iki şekilde de eşitlik hali eki *-täg/-tay* + işaret zamiri *ol* “o” (bu zamir eski Türkçede sık sık bir çeşit copula -haber edatı- görevini yüklenmiştir). Demek *ädgü-täg ol* “iyi gibidir” (= “iyi değildir” yerine kibarlık için değiştirilmiş şekil; Almancada da meselâ “dieses Auto ist wie neu” -hani bu otomobil de yeni gibi- denirse bu “es ist nicht neu” ile -bu otomobil yeni değil- aynı şey olur) > *ädgü tägöl*, *uzaq-tay ol* “uzak gibidir, uzakmış gibi” > *uzaq day-ol* > *uzaq dayıl*.

Minorsky 420 den başka bir örnek : *yoli pis ärtti* “(oranın) yolu kötü idi”; burada eski Tü. nin modern Türk dillerinin çoğunda ya kaybolmuş veya *i-*, *e-* < şeklinde kısaltılmış olan *är-* “imek, olmak” fiili korunmuştur. Ayrıca krş. 422 *bu kisi hürün är* “bu kadın güzel (aslında parlak, ak) dir; bu örnekteki *är* < *ärür*’den geliyor.

Mogaddem’in örneklerinden birkaç tane daha (bunlar ve daha bazıları Mogaddem tarafından 153. sayfada biraraya getirilmiştir): *küdän* “dügün” = K *küdän*, bu kelime hemen her yerde kaybolmuştur; *änne* “dudak” < *ärin-i* “(onun) dudağı” Azerî *dodaqlı*’a karşılık (*ärin* doğu Türkçesinde çok yerde tespit edilmiştir); *bere* “kurt” (Azerî *qurt* a karşılık), doğu Türkçesi kelimesi < eski Tü. *böri*; *quş* “serçe” (Oğuzcadaki gibi *särçä* değil); *ängir* “dün” (Azerî *dün-äyn* e karşılık); *ım* “pantolon” (modern Türk dillerinde hemen hemen kaybolmuş); *hürün* (Minorsky *hürün*) “ak” < eski Tü. *ürün* “parlak, aydın”; *älömlä* “elma” = K *almala*, bunun dışında Tü. de bugün genellikle *alma* (Osman. *elma*), ses bakımından özellikle eski bir kelime.

Ç. Son Düşünceler

Yukarıda söylenenleri özetleyelim. Halaçça kendi başına bir Türk dilidir, Kaşgarlı Mahmud'un anlattığı Argucanın bugüne kalmış bir kolu olması muhtemeldir. Bu dil son derece arkaik bazı özellikleri korumuştur, bu özelliklerin bir kısmı diğer Türk dillerinin hiçbirinde bulunmamaktadır. Böylece Halaçça eski Türkçeye (hattâ kısmen ana Türkçeye) pek yakındır. Bu dilin diğer bazı özellikleri ise en doğudaki Türk dillerinde bulunmakta ve bizi şimdiye kadar Türk dillerinin sınıflandırılması için geçerli olan şemayı değiştirmeye zorlamaktadır. Halaçça şimdiye kadar bilinen altı Türk dili gurubuna (Çuvaşça, Yakutça, Oğuzca, Kıpçakça, Uygurca, Güney Sibirya dilleri) yedinci Türk dili gurubu olarak katılmalıdır.

Gerçi Halaçça bugün hâlâ (en az) 25 köyde konuşulmaktadır fakat hem ses durumunun (Tü. $a > \hat{a}$, $q > \hat{g}$ vb.) hem de kelime hazinesinin gösterdiği gibi çok kuvvetli İran etkisi altına girmiştir. Kelime hazinesi için Azerinin daha Türkçe kelimeyi koruduğu buna karşılık Halaççanın artık bir Farsça ödünçleme gösterdiği bir çok durumları krş., meselâ *som* "toynak" < Far. id. (Azeri *sırnaq̄h*), *hendovâné* "karpuz" < Far. (Azerî *qarpuz*), *âsmân* "gök" < Far. id. (Azerî *göy*, *gög*), *hers* "ayı" < Far. id. (Azerî *ayt*). Bu ilgi çekici ve önemli Türk dili gurubunun kaybolup gitmesinden korkulabilir. Bunun için mümkün olduğu kadar çabuk Halaççanın etraflı dil kayıtlarının yapılması ve bu işin amaca en uygun şekilde olması için Halaçça bölgesinde yürütülmesi yerinde olur.

EK: Talebelerim Wolfram Hesche, Hartwing Scheinhardt ve Semih Tezcan 1968 yılı Mart ayında Halacistan'a tarafımdan plânlanan ilk araştırma gezisini yaptılar. Asıl inceleme gezisi ise 1969 yılı ilkbahar aylarında Parviz Radjâbi ve Semih Tezcan'ın da katılmalarıyla tarafımdan yapılmıştır. Derlenen Halaçça malzemenin incelenmesi yukarıda çıkardığım sonuçları çoğu yerde doğruladı, bazı yerlerde ise düzeltti. Bu arada Mogoddem'in kun "gün", toş "döş" yazdığı yerlerde gerçekte (diğer Türk dillerinde olduğu gibi) kün, tös okunması gerektiği ortaya çıktı. Makalenin Türkçeye çevirisinde bu nokta göz önünde tutulmuştur. Halaçça hakkında kazanılan diğer bir çok yeni bilgiler için bu makaleye eklenen bibliyografyaya baş vurulabilir. Burada yalnız Halaççanın gösterdiği üçlü ünlü karşıtlığı (hareketli uzun ünlü: basit uzun ünlü: kısa ünlü) sayesinde aynı karşıtlığın Ana Türkçede de mevcut olduğunu Khalaj Materials adlı eserimde ispat etmiş olduğumu bildirmekle yetineceğim.

D. Bibliyografya

- A = Ch. A. Azizbekov : Azerbeycansko-russkiy slovar', Baku 1965
F = O. Farizov: Russko-kurdskiy slovar', Moskva 1957
K = Mahmud al-Kaşgari: Divânü lûgat-it-türk, yayınlanan Besim Atalay, Dizin, Ankara 1943
Ku = K. K. Kurdoev: Kurdsko-russkiy slovar', Moskva 1960
R = Wilhelm Rodloff: Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte, 4 cilt St. Petersburg 1893-1911
T = G. Doerfer: Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen, Wiesbaden, I 1963, II 1965, III 1967, IV (son cilt) hazırlanmakta
U = G. M. Unvala: Contribution to modern Persian dialectology. The Luri and Dizfuli dialects, Calcutta 1959
-

Halaçça üzerine bu makaleden sonra yazılmış olan çalışmalar:

- G. Doerfer : Das Chaladsch, eine neuentdeckte archaische Türk-sprache; Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, Supplementa I, XVII. Deutscher Orientalistentag, Vorträge Teil 2. Wiesbaden 1969, S. 719-725.
_____ : Khalaj Materials, Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series (basılmakta).
_____ : İran'daki Türk Dilleri-Türksprachen Irans, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, TDK 1969 S. 1-11, 13-23.
_____ : Irano-Altaistica, ABDde hazırlanmakta olan Current Trends in Linguistics adlı eserde yayınlanacaktır.
S. Tezcan : Zum Stand der Chaladsch-Forschung; XII. Permanent International Altaistic Conference, Berlin 1969,'de okunan bildiri. Kongre bildirilerinin toplandığı ciltte basılmaktadır.

E. Mogaddem'deki Kelimelerin Listesi

[Harflerin sırası : (â) ve (ä) a'dan sonra, (ı) i'den sonra, (γ) g'den sonra, (h) h'den sonra, (η) n'den sonra, (ş) s'den sonra].

290 Halaçça kelimenin listesi

<i>âbi</i>	<i>bâci</i>	<i>câurâb</i>
<i>âc</i>	<i>bâllâ</i>	<i>cegâr</i>
<i>âfsâr</i>	<i>bârmâq</i>	<i>ceyran</i>
<i>âlâçârpo</i>	<i>bâyquş</i>	<i>cirik</i>
<i>âlu</i>	<i>bäbr</i>	
<i>âmrut</i>	<i>bârk</i>	<i>şân</i>
<i>âqâr</i>	<i>bâyât</i>	<i>şâşt</i>
<i>ârâ</i>	<i>benâfş</i>	<i>şây</i>
<i>ârĥâloq</i>	<i>bere</i>	<i>şänä</i>
<i>âsdo</i>	<i>bil</i> (vücadun ortası)	<i>şerâγ</i>
<i>âsmân</i>	<i>bil</i> (tarım aleti)	<i>şuç</i>
<i>âstâr</i>	<i>bildir</i>	<i>şülmäk</i>
<i>âş</i>	<i>birçäk</i>	
<i>âvcâr</i>	<i>bolut</i>	<i>dâm</i>
	<i>boqârsâq</i>	<i>dâşt</i>
<i>âbä</i>	<i>boquz</i>	<i>dunquz</i>
<i>âçe</i>	<i>boş</i> (baş)	<i>duuâr</i>
<i>âl</i>	<i>boş</i> (zayıf)	<i>enä</i>
<i>âlomlâ</i>	<i>bottä</i>	
<i>ângir</i>	<i>boyn</i>	<i>fondoq</i>
<i>ânne</i>	<i>boyşimä</i>	
<i>ârik</i>	<i>boyun</i>	<i>gâdâm</i>
<i>âşr</i>	<i>bundroq</i>	<i>gävâven</i>
<i>âşkâ</i>	<i>burun</i>	<i>gelim</i>
<i>âştâdâq</i>	<i>but</i>	<i>gül</i>
<i>ât</i>	<i>buz</i>	<i>güy</i>
<i>bâbâ</i>	<i>bürk</i>	<i>hâçöh</i>
<i>bâcânâq</i>		<i>hâdâq</i>

<i>hâdâq-qâbo</i>	<i>igit</i>	<i>künbâtâr</i>
<i>hâm</i>	<i>ilân</i>	<i>künçâlâr</i>
<i>hâqâ</i>	<i>ilgâr</i>	<i>kündüz</i>
<i>hâqâc</i>	<i>işik</i>	<i>küni</i>
<i>hârq</i>	<i>işiq</i>	<i>küräkân</i>
<i>hârqân</i>	<i>it</i>	<i>kürgäk</i>
<i>hârrâ</i>		
<i>hât</i>	<i>ım</i>	<i>lâhin</i>
<i>hâvol</i>		<i>lâncin</i>
<i>hây</i>	<i>kâkuluk</i>	<i>lälâ</i>
<i>hây işekâ</i>	<i>kâl</i>	<i>lulâ</i>
<i>hâniz</i>	<i>kâlâk</i>	
<i>hänliḡ</i>	<i>kâm</i>	<i>mâlê</i>
<i>hâr</i>	<i>käçä</i>	<i>mämäk</i>
<i>häsâr</i>	<i>kädu</i>	<i>mes</i>
<i>hätäk</i>	<i>käc</i>	<i>moç</i>
<i>ḡäuż</i>	<i>kälîn</i>	
<i>häv</i>	<i>käm</i>	<i>nänä</i>
<i>hâyläk</i>	<i>kärä</i>	<i>näticé</i>
<i>hendovâne</i>	<i>kärdu</i>	<i>nävä</i>
<i>hikmäk</i>	<i>käsär</i>	<i>niyâ</i>
<i>hirkäk</i>	<i>käsik</i>	
<i>hisdi</i>	<i>keçä</i>	<i>oqlan</i>
<i>holu</i>	<i>kiprik</i>	<i>oqlâq</i>
<i>hot</i>	<i>kitik</i>	<i>oḡâq</i>
<i>hol</i>	<i>kohné</i>	
<i>hoçâq</i>	<i>kolessiyâ</i>	<i>päläkân</i>
<i>hupâpâk</i>	<i>kond</i>	<i>päläng</i>
<i>hurâq</i>	<i>kök</i>	<i>p incâré</i>
<i>hürün</i>	<i>köndük</i>	<i>pâr</i>
<i>hüzüm</i>	<i>köt</i>	<i>pâşşé</i>
<i>ḡâmätu</i>	<i>köz</i>	<i>pehen</i>
<i>ḡärmân</i>	<i>kuré</i>	<i>penir</i>
<i>ḡers</i>	<i>küdân</i>	<i>pesté</i>
<i>ḡeşt</i>	<i>kük</i>	<i>pih</i>
<i>ḡeyâr</i>	<i>kükârçik</i>	<i>pis</i>
<i>ḡonok</i>	<i>kül</i>	<i>puflläk</i>
<i>ḡorus</i>	<i>kün</i>	<i>püşük</i>

<i>qânäq</i>	<i>siçqân</i>	<i>torâq</i>
<i>qâq</i>	<i>sidäk</i>	<i>toun</i>
<i>qâr</i>	<i>sıqır</i>	<i>töblik</i>
<i>qârâloq</i>	<i>som</i>	<i>töş</i>
<i>qâron</i>	<i>sopürgä</i>	<i>turpaq</i>
<i>qârq</i>	<i>su</i>	<i>turş</i>
<i>qârri</i>	<i>susus</i>	<i>tuz</i>
<i>qâş</i>	<i>süt</i>	<i>tük</i>
<i>qâtoq</i>		<i>tülkö</i>
<i>qâzqân</i>	<i>şâbârmâq</i>	<i>tüşäk</i>
<i>qâşäng</i>	<i>şir</i>	
<i>qäyn-ârvâdi</i>	<i>şirin</i>	<i>uzâq</i>
<i>qeblä</i>		
<i>qiç</i>	<i>tâlâq</i>	<i>üsdo</i>
<i>qiz</i>	<i>tâq</i>	
<i>qirmız</i>	<i>târ</i>	<i>yâqâq</i>
<i>qısqä</i>	<i>tâş</i>	<i>yâqlo</i>
<i>quдруq</i>	<i>tâtâ</i>	<i>yâquş</i>
<i>qul</i>	<i>tâvârçuk</i>	<i>yâsdoq</i>
<i>qulâq</i>	<i>tâvuşqân</i>	<i>yâvâşin</i>
<i>qun</i>	<i>tâzé</i>	<i>yähä</i>
<i>qurruq</i>	<i>tâhté</i>	<i>yäläk</i>
<i>qurs</i>	<i>tämer</i>	<i>yekgä</i>
<i>qurt</i>	<i>tänâf</i>	<i>yel</i>
<i>quş</i>	<i>tänur</i>	<i>yil</i>
<i>quzû</i>	<i>täre</i>	<i>yilqä</i>
	<i>til</i>	<i>yiplik</i>
<i>râst</i>	<i>tirnâq</i>	<i>yirâq</i>
	<i>tirsäg</i>	<i>yitti</i>
<i>sâç</i>	<i>tiş</i>	<i>yomuşâq</i>
<i>sâr</i>	<i>tişé</i>	<i>yoqqâr</i>
<i>sâroh</i>	<i>tiz</i>	<i>yorqân</i>
<i>sâbil</i>	<i>tolâ</i>	<i>yulduz</i>
<i>sâht</i>	<i>tolo</i>	<i>yuvoq</i>
<i>sâqqâl</i>	<i>tond</i>	<i>yüngül</i>
<i>sebe (sıbı)</i>	<i>topoq</i>	<i>yünk</i>
<i>sebe (sıbı) tezdä</i>	<i>toq</i>	
<i>siçäk</i>		

Halaçça kelimelerin eski Türkçe karşılıklarının listesi (178 kelime)

<i>āç</i>	<i>bāy-quş</i>	<i>kāçä</i>
<i>āçırγ</i>	<i>bärk</i>	<i>käklük</i>
<i>adaq</i>	<i>bēl</i>	<i>kälin</i>
<i>adaq-qāpı</i>	<i>bıldır</i>	<i>käsär</i>
<i>almıla</i>	<i>boγoz</i>	<i>käsik</i>
<i>almurut</i>	<i>bō küñ</i>	<i>kēçä</i>
<i>am</i>	<i>boş</i>	<i>kindük</i>
<i>amrut</i>	<i>boyun</i>	<i>kirpik</i>
<i>aşa</i>	<i>boyunduruq</i>	<i>kök</i>
<i>aqar</i>	<i>bōri</i>	<i>kök</i>
<i>ār</i>	<i>börk</i>	<i>kökörçgün</i>
<i>ārγan</i>	<i>bulıt</i>	<i>köl</i>
<i>arq</i>	<i>burun</i>	<i>köt</i>
<i>arqa</i>	<i>büt</i>	<i>köz</i>
<i>astı</i>	<i>būta</i>	<i>küdan</i>
<i>āş</i>	<i>büz</i>	<i>kül</i>
<i>at</i>	<i>bürçäk</i>	<i>kün</i>
<i>āy</i>		<i>kün batar</i>
<i>āb</i>	<i>şarγ</i>	<i>kün şalar</i>
<i>āşkü</i>	<i>şāy</i>	<i>kündüz</i>
<i>āl (g)āk</i>	<i>şömläk</i>	<i>*küni</i>
<i>ālig</i>	<i>şuş</i>	<i>kürgäk</i>
<i>āñir</i>		
<i>ār</i>	<i>ēnä</i>	<i>ōçaq</i>
<i>ärin</i>	<i>ēnlig</i>	<i>oγlan</i>
<i>ärük</i>	<i>ēnsiz</i>	<i>oγlaq</i>
<i>āşgäk</i>	<i>ērkkäk</i>	<i>ōraq</i>
<i>āt</i>	<i>ēşik</i>	<i>öt</i>
<i>ätäk</i>	<i>ētämäk</i>	<i>ōtaγ</i>
<i>baγırsaq</i>	<i>ilgärü</i>	<i>öl</i>
<i>bācanaq</i>	<i>im</i>	
<i>bāla</i>		<i>pişik</i>
<i>barmaq</i>	<i>ıw(s) ıγ</i>	<i>qādın</i>
<i>baş</i>	<i>ıyıq</i>	<i>qañaq</i>
	<i>ıt</i>	<i>qār</i>

<i>qarahq</i>	<i>tabıŷan</i>	<i>üç adaq</i>
<i>qarγa</i>	<i>tāγ</i>	<i>üm</i>
<i>qarı</i>	<i>tālaq</i>	<i>ürürη (ürürη?)</i>
<i>qarın</i>	<i>tām</i>	<i>üsti</i>
<i>qāş</i>	<i>tār</i>	<i>üzüm</i>
<i>qatıq (qatuq)</i>	<i>tāş</i>	
<i>qāzγan</i>	<i>tāmir</i>	<i>yaγaq</i>
<i>qıç (qıç?)</i>	<i>tāri</i>	<i>yāγlıγ</i>
<i>qısγa</i>	<i>tilkü</i>	<i>yaγış</i>
<i>qız</i>	<i>tirsäk</i>	<i>yaγuq (yāγuq?)</i>
<i>qöl</i>	<i>tış</i>	<i>yaqa</i>
<i>qōñ</i>	<i>tışi (tışi?)</i>	<i>yastuq</i>
<i>qorıγ</i>	<i>tul (tıl?)</i>	<i>yatsuq</i>
<i>qozı</i>	<i>turnaq</i>	<i>*yāl</i>
<i>qudruq</i>	<i>tız</i>	<i>yäläk</i>
<i>qulaq</i>	<i>tolı</i>	<i>yäñil</i>
<i>qūrıγ</i>	<i>tölu</i>	<i>yel</i>
<i>qürt</i>	<i>tōn</i>	<i>yeñil</i>
<i>quş</i>	<i>toñuz</i>	<i>yēγaş</i>
	<i>topıq</i>	<i>yigit</i>
<i>saç</i>	<i>topraq</i>	<i>yıplık</i>
<i>saqal</i>	<i>toq</i>	<i>yitig</i>
<i>sārıγ</i>	<i>toraq (tōraq?)</i>	<i>yl</i>
<i>sıdük (sıdük?)</i>	<i>töş</i>	<i>ylān</i>
<i>sıñäk</i>	<i>töşäk</i>	<i>ylqı</i>
<i>sıpirgä</i>	<i>tüz</i>	<i>yırāq</i>
<i>sıçγan</i>	<i>tü</i>	<i>yoq (q)aru</i>
<i>sıγır</i>	<i>tük</i>	<i>yorγan</i>
<i>süb</i>		<i>yulduz</i>
<i>sübsuz</i>		<i>yumşaq</i>
<i>süpürgä</i>		<i>yurη</i>
<i>süt</i>	<i>uzaq</i>	

Not : Bu yazının aslı, ZDMG, Band – 118, Heft – 1, Wiesbaden 1968'de "Das Chaladsch – eine archaische Türksprache in Zentralpersien" başlığı altında yayınlanmıştır.